

Jan Piskurewicz, Leszek Zasztowt

TOWARZYSTWO NAUKOWE WARSZAWSKIE

I. TNW W LATACH 1907—1918

Od momentu zlikwidowania przez władze carskie w 1832 r. Towarzystwa Przyjaciół Nauk Warszawa pozbawiona została na przeciąg siedemdziesięciu pięciu lat naczelnej instytucji organizującej i prowadzącej badania naukowe. W okresie tym dwukrotnie podejmowano starania o utworzenie ogólnego towarzystwa naukowego, będącego kontynuacją tradycji TPN. Pierwsza inicjatywa wyszła w 1859 r. z grona uczonych skupionych w redakcji miesięcznika „Biblioteka Warszawska”. Projekt utworzenia nowego Towarzystwa Przyjaciół Nauk nie uzyskał jednak akceptacji władz. Druga inicjatywa wyszła od warszawskich członków Akademii Umiejętności w Krakowie, którzy pod przewodnictwem Włodzimierza Spasowicza starali się w 1904 r. uzyskać zgodę na utworzenie Towarzystwa Naukowego, tym razem także bezskutecznie.

Szczególną rolę w dziejach warszawskiego środowiska naukowego odegrała funkcjonująca w latach 1862—1869 Szkoła Główna. Mimo krótkiego okresu istnienia wykształciła ona dość liczne grono wybitnych intelektualistów, w przeważającej mierze literatów i dziennikarzy, w mniejszym stopniu uczonych. Tradycja Szkoły Głównej i jej rektora, Józefa Mianowskiego, kultywowana przez wychowanków miała znaczny wpływ na dzieje organizacji nauki w Królestwie Polskim. Od profesorów i uczniów Szkoły Głównej wyszła inicjatywa utworzenia w 1881 r. Kasy im. J. Mianowskiego, służącej pomocą osobom pracującym na polu naukowym. Kasa była instytucją społeczną finansującą badania naukowe, „ministerstwem nauki polskiej w latach niewoli”, jak ją później nazwano. Druga legalna instytucja — Muzeum Przemysłu i Rolnictwa, utworzone w 1875 r., działała w dość ograniczonym wymiarze, jednak utrzymywane przy MPiR pracownie naukowe zasiliły następnie zakłady badawcze TNW.

Życie naukowe Królestwa Polskiego w okresie popowstaniowym skupiło się w redakcjach czasopism, a także w nielicznych instytucjach społecznych, w tym, obok Kasy Mianowskiego oraz Muzeum Przemysłu

słu i Rolnictwa, także w towarzystwach specjalistycznych, jak: Towarzystwo Lekarskie Warszawskie, Warszawskie Towarzystwo Farmaceutyczne, Towarzystwo Ogrodnicze Warszawskie czy utworzone w końcu lat dziewięćdziesiątych XIX w. Warszawskie Towarzystwo Higieniczne.

Niewątpliwie najróżnorodniejszą działalność prowadziło środowisko przyrodników. Nieformalnymi towarzystwami przyrodniczymi były: redakcja powstałego w 1882 r. tygodnika „Wszecławiat”, wydawanego przez ponad 50 przyrodników, głównie z terenu Królestwa Polskiego, oraz Komisja I (Teorii Ogrodnictwa i Nauk Przyrodniczych) utworzonego w 1885 r. Towarzystwa Ogrodniczego Warszawskiego. Wielu uczonych działających w redakcji „Wszecławiatu” i Komisji I TOW znalazło się następnie wśród członków Wydziału III TNW.

Po wprowadzeniu w Cesarstwie Rosyjskim w 1906 r. prawa o stowarzyszeniach i związkach możliwe stało się zrealizowanie idei utworzenia towarzystwa naukowego o charakterze interdyscyplinarnym. Inicjatywa wyszła od ludzi, którzy byli wykładowcami bądź studentami warszawskiej Szkoły Głównej, a także członkami komitetu zarządzającego Kasy im. Mianowskiego. Wielu z nich było członkami Akademii Umiejętności w Krakowie, a także aktywnymi uczestnikami licznych warszawskich specjalistycznych towarzystw naukowych.

1. Członkowie TNW. Siedzą od lewej: Zdzisław Dmochowski, Józef Potocki, Gabriel Korbut, Jan Kochanowski, Franciszek Pułaski, Erazm Majewski, Aleksander Jabłonowski, Samuel Dickstein, Bronisław Chlebowski, Jan Lewiński, Władysław Smoleński. (Portret S. Lenca Muzeum Narodowe w Warszawie)

Dnia 1 marca 1907 r. władze carskie zatwierdziły drugą wersję ustawy Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, pierwsza została odrzucona z powodu paragrafu nakazującego wyłączenie używanie języka polskiego w Towarzystwie¹. W paragrafie 1 Ustawy stwierdzano. „Towarzystwo Naukowe Warszawskie zakłada się w Warszawie w celu rozwijania i popierania badań we wszystkich gałęziach wiedzy oraz ogłaszania dzieł naukowych w języku polskim”.

Wśród członków założycieli znaleźli się: Ignacy Baranowski, Antoni Białecki, Ignacy Chrzanowski, Samuel Dickstein, Teodor Dydyński, Władysław Gosiewski, Władysław Holewiński, Henryk Hoyer, Aleksander Jabłonowski, Karol Jurkiewicz, Jan Kowalczyk, Adam Antoni Kryński, Władysław Smoleński i Teodor Wierzbowski. Aktywną rolę w założeniu Towarzystwa odegrał także Włodzimierz Spasowicz, który zmarł jednak jeszcze przed zatwierdzeniem ustawy TNW. Tadeusz Korzon, współuczestnik inicjatywy założenia TNW, zrezygnował z członkostwa motywując to w liście do członków założycieli z 28 maja 1907 r. nadmiarem obowiązków związanych z pracą nad *Encyklopedią polską dla Akademii Umiejętności*².

Członkowie założyciele powiększyli swe grono w maju i czerwcu 1907 r. kooptując dwudziestu siedmiu nowych członków. W tym rozszerzonym składzie na zebraniu organizacyjnym w dniu 20 czerwca 1907 r. dokonano podziału na Wydziały: I — Językoznawstwa i literatury, II — Nauk antropologicznych, społecznych, historii i filozofii oraz III — Nauk matematycznych i przyrodniczych. Wybrano wówczas także Biuro Tymczasowe TNW, do którego weszli przedstawiciele Wydziałów: Ignacy Chrzanowski, Teodor Wierzbowski i Samuel Dickstein. Pierwsze Zebranie Ogólne Towarzystwa odbyło się 25 listopada 1907 r. w rocznicę założenia Szkoły Głównej i dwa dni po rocznicy pierwszego posiedzenia Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Prezesem TNW wybrany został historyk Aleksander Jabłonowski, członek Akademii Umiejętności w Krakowie, zasłużony badacz Słowiańszczyzny, członek wielu towarzystw naukowych, m.in. w Kijowie i Moskwie, a także pierwszy prezes nowo powstałego Towarzystwa Miłośników Historii w Warszawie. Wiceprezesem wybrano Samuela Dicksteina, członka Akademii Umiejętności, zasłużonego matematyka i historyka nauki.

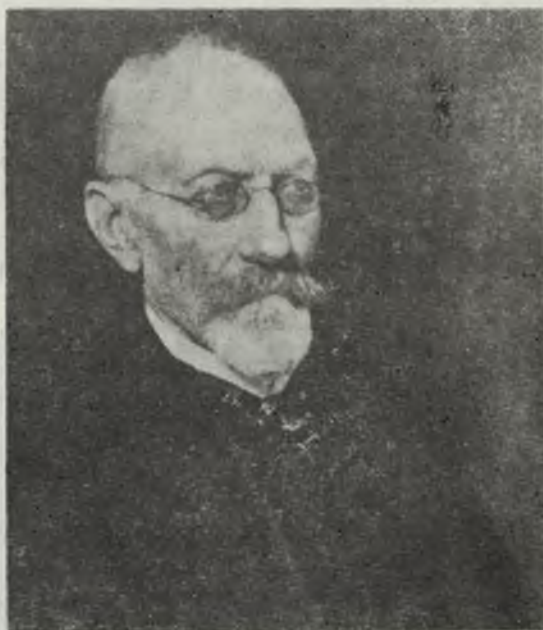
Kolejne wybory członków odbyły się na Zebraniach Ogólnych TNW w dniach 19 stycznia i 2 lutego 1908 r. W ten sposób w końcu pierwszego roku działalności Towarzystwo liczyło 84 członków, w tym 16 członków Wydziału I, 29 członków Wydziału II i 39 członków Wydziału III.

¹ M. Handelsman, *Towarzystwo Naukowe Warszawskie 1907—1932*, [w:] *Towarzystwo Naukowe Warszawskie 1907—1932*, Warszawa 1932, s. 60.

² Archiwum Polskiej Akademii Nauk, Towarzystwo Naukowe Warszawskie sygn. 1, k. 58.

Mimo że Ustawa TNW przewidywała kategorię członków honorowych, to w pierwszym okresie działalności Towarzystwa wszyscy członkowie mieli jednakowe uprawnienia (członkowie rzeczywisci), rozróżniano jedynie członków założycieli, kooptowanych i wybranych. Istotnym *novum* w ustawie TNW, w porównaniu z ustawami innych towarzystw, był paragraf 10, w którym stwierdzano, że „Członkowie rzeczywisci, mieszkający w Warszawie, obowiązani są uczestniczyć we wszystkich zebraniach naukowych swego wydziału, oraz w zebraniach ogólnych”. W innych towarzystwach tego obowiązku statutowo nie określano.

Wedle sformułowań Ustawy TNW od początku ukierunkowane zostało na działalność *stricte* naukową, problemy popularyzacji nie były przedmiotem zainteresowań Towarzystwa. Na pierwszych zebraniach

2. Prezes TNW — historyk
Aleksander Jabłonowski (1829—1913)

członków założycieli (m.in. w kwietniu i maju 1907 r.) zastanawiano się jednak, czy ściśle naukowy charakter Towarzystwa, członkostwo ograniczone wyłącznie do uczonych posiadających niepodważalny dorobek naukowy, nie przyczyni się do osłabienia sytuacji finansowej TNW. Stąd w drugiej ustawie TNW z 1911 r. wprowadzona zostanie kategoria protektora Towarzystwa. Obawiano się także, czy czysto naukowy charakter TNW nie pozbawi Towarzystwa ofiar finansowych ze strony inteligencji Królestwa, która wspierała różne organizacje społeczne w Warszawie.

Drugą ważną kwestią omawianą na pierwszych zebraniach członków założycieli TNW był problem stosunku Towarzystwa do krakowskiej Akademii Umiejętności oraz do warszawskich specjalistycznych towarzystw naukowych i instytucji. Uznano, że TNW i inne towarzystwa powinny się wzajemnie popierać moralnie i materialnie. Stwierdzono, że nie należy dążyć do centralizacji stowarzyszeń oraz że TNW powinno się odnosić przychylnie do innych podobnych stowarzyszeń i ich zadań.

W trosce o odpowiedni poziom naukowy na naradzie w dniu 20 kwietnia 1907 r. zaproponowano, aby przy wyborze kandydatów na członków stosować surowy cenzus naukowy oraz aby wyboru dokonywali obecni w Warszawie członkowie krakowskiej Akademii Umiejętności wraz z pozostałymi członkami założycielami³.

Kolejną istotną kwestią dla dalszego działania TNW był kierunek rozwoju Towarzystwa. Zastanawiano się, czy pierwszeństwo należy dać wydawnictwom, czy też rozwojowi specjalistycznych pracowni badawczych. Ponieważ sytuacja finansowa TNW w pierwszych latach jego istnienia nie była najlepsza, początkowo główny nacisk położono na działalność wydawniczą. Gdy sytuacja materialna Towarzystwa poprawiła się, można było większe fundusze przeznaczyć na rozwój pracowni, organizowanie konkursów etc. Ta ewolucja kierunku rozwoju TNW znalazła wyraz w drugiej ustawie Towarzystwa z 1911 r., w której rozszerzono punkt odnoszący się do gabinetów i pracowni, uzupełniając go sekwencją odnoszącą się do projektowanego biologicznego instytutu doświadczalnego (późniejszy instytut im. Marcelego Nenckiego), oraz punkt omawiający źródła dochodów Towarzystwa.

Pierwszą siedzibę TNW zawdzięczało prof. Ignacemu Baranowskiemu, który udostępnił Towarzystwu trzy pokoje swojego prywatnego mieszkania przy ul. Krakowskie Przedmieście nr 7. Przełomowym faktem w pierwszym okresie działalności było ofiarowanie Towarzystwu przez hrabiego Józefa Potockiego domu przy ul. Kaliksta (Śniadeczych) 8 w dniu 25 marca 1911 r. Jak pisano w sprawozdaniu: „Budowla (wartości 209 000 rb.) odpowiadająca swym urządzeniem potrzebom Towarzystwa, a w szczególności Instytutu Biologicznego, zawiera 56 sal, oprócz drobnych pomieszczeń. Obszerny plac należący do tej posiadłości pozwoli w przyszłości, o ile tego wymagać będą potrzeby rozwijającej się pracy naukowej, rozszerzyć przez nowe budowle obecne pomieszczenia”⁴. Odzyskanie gmachu Pałacu Staszica, dawnej siedziby Towarzystwa Przyjaciół Nauk, którego kontynuatorem było TNW, było w tym okresie niemożliwe. Od czterdziestu lat pałac, zeszpecony pseudobizantyjskim wystrojem, zajmowany był przez „pierwszego męskiego gimnazjum”.

³ *Ibidem*, k. 40.

⁴ *Sprawozdanie ze Stanu i Działalności TNW*, Warszawa 1911, s. 21.

Dochody Towarzystwa pochodziły ze składek członkowskich w wysokości 10 rb. rocznie oraz ofiar. Według sprawozdania skarbnika Towarzystwa — Feliksa Kucharzewskiego z dnia 11 lutego 1908 r. dochody TNW wynosiły 492 rb., rozchody 125 rb. Z pozostałej sumy postanowiono stworzyć tymczasowy kredyt na cele wydawnicze w wysokości 200 rb.⁵ Podstawowym źródłem dochodów były jednak ofiary pochodzące od przedstawicieli ziemiaństwa, burżuacji i inteligencji. Rzecz ciekawa, iż niemal 50% ogółu ofiarowanych sum pochodziło od samych uczonych, przedstawicieli inteligencji i wolnych zawodów, pozostałe 50% od osób z kręgów arystokracji, ziemiaństwa i burżuazji.

W pierwszym roku istnienia TNW Ignacy Chrzanowski ofiarował 800 rb., Ignacy Baranowski — 5000 rb., z tego 3000 przeznaczył na ogłoszenie konkursu na prace naukowe. W kolejnych latach zarówno częstotliwość, jak i wielkość ofiarowanych Towarzystwu kwot uległa znacznemu zwiększeniu. W 1909 r. książę Seweryn Światopełk Czetwertyński zgromadził składający się z ofiar 25 osób, głównie z kręgów arystokracji, fundusz 10 000 rb. w listach zastawnych Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego. Suma ta przeznaczona została na fundusz imienia zmarłego Adama Krasieńskiego na prace w dziedzinie językoznawstwa i literatury polskiej. Ofiary w wysokości po 1000 rb. na rzecz TNW w 1909 r. złożyły Maria i Zofia Szenker oraz Feliks Sobański.

W latach 1911—1912 sumy ofiarowane TNW osiągnęły 68 000 rb. Były to sumy dość znaczne, zważywszy, że np. roczne komorne w Warszawie za dość luksusowe mieszkanie wynosiło 270 rb., zaś pensja urzędnicza w wysokości 4000 rb. rocznie uważana była za bardzo wysoką. Zapisywano Towarzystwu całe majątki (zmarły Feliks Merło — majątek wartości 12 000 rb.). Lekarz Józef Pawiński ofiarował Towarzystwu zgromadzone przez wieloletnie oszczędności z praktyki lekarskiej fundusz w wysokości 10 000 rb. Deputacja wychowanków Szkoły Głównej złożyła Towarzystwu sumę 20 000 rb. jako fundusz wieczysty im. Szkoły Głównej. Wiele sum ofiarodawcy przeznaczyli na konkretne cele. W 1912 r. Józef Kernbaum zapisał Towarzystwu sumę 45 000 rb., z czego od razu złożył 10 000, a po 2000 zobowiązał się płacić dożywotnio. Fundusz Kernbauma przeznaczony był na pracownię radiologiczną im. Mirosława Kernbauma, zmarłego młodo uczonego, który zajmował się badaniami nad promieniotwórczością pod kierunkiem Marii Curie-Skłodowskiej. W 1911 r. Towarzystwo Kredytowe miasta Warszawy przekazało TNW sumę 10 000 rb. dla uczczenia pamięci księcia Jana Tadeusza Lubomirskiego, przeznaczoną na wydanie *Kodeksu dyplomatycznego mazowieckiego i Dyplomatariusza miasta Warszawy*. Profesor Ignacy Baranowski zapisał w testamencie Towa-

⁵ B. Nawroczyński, *Towarzystwo Naukowe Warszawskie*, Warszawa 1950, s. 21.

rzystwu sumę 105 tys. rb. Pieniądze te jednak w 1919 r. były już bez wartości.

Majątek ruchomy TNW wynosił w maju 1914 r. 141 611 rb., do tego jednak dochodziły nieruchomości: dom przy ul. Kaliksta, a także zakupiony 11 maja 1914 r. za sumę 10 833 rb. plac w Sielcach⁶. W sumie wartość majątku TNW (ruchomości i nieruchomości) wynosiła wówczas około pół miliona rubli. Było to około 370 tys. dolarów północnoamerykańskich według ich ówczesnej wartości.

Sytuacja finansowa TNW w przededniu I wojny światowej była więc dobra. Niemniej Towarzystwo korzystało także z pomocy finansowej Kasy im. Mianowskiego. Pomoc ta przybrała znaczące rozmiary szczególnie w okresie wojny, kiedy to Kasa w znacznym stopniu dofinansowywała poszczególne pracownie TNW oraz ułatwiała wydawanie prac Towarzystwa.

Znacznie zmniejszenie ofiar społecznych w latach wojny, dewaluacja rubla, a następnie wprowadzenie waluty markowej i spadek jej wartości spowodowały, że w momencie odzyskania niepodległości sytuacja finansowa TNW była tragiczna. Można dodać, że już w pierwszych latach trwania wojny wiele zapisów nie mogło być realizowanych.

W pierwszych latach działalności Zarząd TNW potrafił tak pokierować działalnością Towarzystwa, żeby rozwijała się proporcjonalnie zarówno w dziedzinie wydawnictw, jak i w dziedzinie organizacji i finansowania komisji i specjalistycznych pracowni. W wielu wypadkach było to indywidualną zasługą poszczególnych członków Towarzystwa.

Przy Wydziale I utworzono Komisję Językową, której pierwszym przewodniczącym został Gabriel Korbut, a w 1911 r. Komisję do Badań nad Historią Literatury pod przewodnictwem Bronisława Chlebowskiego. Przy Wydziale II w 1909 r. zorganizowano Komisję Antropologiczną, kierowaną przez Erazma Majewskiego, oraz Komisję Historyczną, prowadzoną przez Jana Karola Kochanowskiego. Przy Wydziale III funkcjonowała Komisja Meteorologiczna, przemianowana następnie na Komisję Meteorologiczną, Astronomiczną i Geograficzną, której przewodniczącym był Samuel Dickstein, a sekretarzem Władysław Górczyński.

W czasie I wojny światowej liczba komisji, mimo kłopotów finansowych, została utrzymana. W 1915 r. powstała przy Wydziale II Komisja Statystyczna, której przewodniczącym był Władysław Grabski. Przy wydziale III powstała w 1917 r. Komisja Fizjograficzna, utworzona z dawnych Komisji Meteorologicznej i Antropologicznej. Komisja Fizjograficzna pod przewodnictwem Kazimierza Stołyhwo składała się

⁶ „Rocznik TNW”, Rok VII — 1914, s. 75.

z pięciu sekcji: Antropologicznej, Geologicznej, Meteorologicznej, Zoologicznej i Botanicznej.

W pracy wydziałów koncentrowano się na wygłaszaniu referatów i przedstawianiu komunikatów. Dla przykładu w 1909 r. na Wydziale I odbyło się 9 posiedzeń, na których przedstawiono 13 komunikatów, na Wydziale II odbyto 14 posiedzeń i zaprezentowano 13 komunikatów, na Wydziale III miało miejsce 9 zebrań, na których przedstawiono 49 komunikatów⁷. Najistotniejsze pod względem naukowym referaty i komunikaty drukowane były następnie w *Sprawozdaniach z posiedzeń TNW*.

Nieco inny był charakter prac komisji. W komisjach Wydziałów I i II koncentrowano się na działalności wydawniczej i organizacji badań archiwalnych, choć wyjątkiem była tu Komisja Antropologiczna, w której zajmowano się sprawami gromadzenia zbiorów zabytków przedhistorycznych i antropologicznych. Komisja Meteorologiczna przy Wydziale III, obok spraw wydawniczych, zajmowała się w pierwszym okresie swego istnienia kompletowaniem aparatury do badań meteorologicznych oraz finansowym wspomaganie Stacji Meteorologicznej warszawskiego Muzeum Przemysłu i Rolnictwa.

Działalność wydawnicza TNW była dość różnorodna, choć w pierwszym okresie funkcjonowania Towarzystwa zdecydowanie dominowały wydawnictwa ciągłe. Były to: *Sprawozdania ze stanu i działalności TNW*, od 1914 r. „Rocznik TNW”, *Sprawozdania z posiedzeń TNW* — poświęcone pracom poszczególnych wydziałów, w których publikowane były referaty i komunikaty naukowe. Liczbę komunikatów w pierwszych sześciu latach działalności Towarzystwa przedstawia tabela I, sporządzona przez Bogdana Nawroczyńskiego na podstawie *Sprawozdań ze stanu i działalności TNW*⁸.

Tabela 1. Liczba komunikatów w pierwszych sześciu latach działalności TNW.

Rok	Wydział I		Wydział II		Wydział III		Razem	
	komunikatów	stron	komunikatów	stron	komunikatów	stron	komunikatów	stron
I	4	32	—	6	24	188	28	226
II	13	90	13	199	49	349	75	638
III	8	129	15	311	52	437	75	877
IV	10	109	16	157	48	379	74	645
V	8	71	9	152	54	672	71	895
VI	8	128	7	155	58	894	73	1177

Obok *Sprawozdań z posiedzeń TNW* jako dodatek do nich wydawana była seria: *Prace TNW*. Pierwszą opublikowaną w serii pozycją była

⁷ *Sprawozdanie ze Stanu i Działalności TNW*, Warszawa 1909, s. 9—13.

⁸ B. Nawroczyński, *op. cit.*, s. 34.

praca Zygmunta Weyberga *Syntezy pirogenetycznych glinokrzemianów zasadowych*, 1909. W kolejnych latach wydano m.in. na Wydziale I — Kazimierza Wóycickiego *Historia literatury i poetyka*, 1914; na Wydziale II — Witolda Schreiberera *Badania nad antropologią dzieci...*, 1910, i Kazimierza Konarskiego *Polska przed odsieczą wiedeńską*, 1914, oraz szereg wydawnictw źródłowych, w tym *Materiały do dziejów Komisji Rządzącej Księstwa Warszawskiego (1807 r.)*, 1910; *Księgi referendarskie*, t. I (1582—1602), 1910. Na Wydziale III opublikowano m.in.: Władysława Janowskiego *Współczesne metody badania serca*, 1910, i Jana Lewińskiego *Utworki dyluwialne i ukształtowanie powierzchni przedlodowcowej dorzecza Przemszy*, 1914.

Ukazywała się także seria: Wydawnictwa TNW, na którą składały się przede wszystkim publikacje źródeł i materiałów, choć nie wyłącznie, gdyż w Wydawnictwach TNW ukazała się m.in. praca Aleksandra Brücknera o Janie Potockim. Podstawowe znaczenie miały jednak fundamentalne edycje źródłowe. *Źródła dziejowe* i *Teki Pawińskiego* (przekazane Komisji Historycznej TNW przez Aleksandra Jabłonowskiego w lutym 1909 r. wraz z sumą ponad 5000 rb.) oraz *Diariusze sejmowe*, a także Zygmunta Wóycickiego *Obrazy roślinności Królestwa Polskiego*.

W ciągu siedmiu lat opublikowano 41 tomów prac i wydawnictw, co łącznie ze *Sprawozdaniami* wynosiło około 500 arkuszy druku⁹. W porównaniu z okresem międzywojennym nie były to liczby imponujące, jak zauważył B. Nawroczyński. Właściwsze byłoby jednak porównawcze zestawienie z liczbą publikacji naukowych pozostałych zaborów. Liczbą wydawnictw nowo powstałe TNW ustępowało tylko Akademii Umiejętności w Krakowie i Kasie im. Mianowskiego w Warszawie.

Własne wydawnictwa zapewniały Towarzystwu możliwość uzyskiwania książek w drodze wymiany. Już w 1909 r. Biblioteka Centralna TNW liczyła blisko 2000 tomów, przy czym w tym pierwszym okresie Towarzystwo nie posiadało środków na nabywanie książek i prenumeratę czasopism. W tymże roku Biblioteka Towarzystwa otrzymała komplety wydawnictw Akademii Umiejętności w Krakowie, Biblioteki Ossolińskich we Lwowie, Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu. Pierwszymi prywatnymi ofiarodawcami byli m.in. Erazm Majewski (dzieła przyrodnicze), spadkobiercy Mathiasa Bersohna (kilkaset tomów dzieł historycznych). W 1911 r. Towarzystwo otrzymało dwa większe dary: księgozbiór Aleksandra Fijałkowskiego, zwany inaczej księgozbiorem Fijałkowskich, i zbiory Konrada Machczyńskiego. W kolejnych latach ofiarodawcami księgozbiorów byli m.in.: egzekutorzy testamentu H. Wohla (4179 tomów), spadkobiercy Antoniego Białeckiego, Edwarda Grabowskiego, L. Szwedego, F. Kamińskiego, K. Jerzmanowskiego. W 1913 r. Towarzystwo nabyło księgozbiór botaniczny F. Błońskiego.

⁹ *Ibidem*, s. 34.

W 1914 r. Biblioteka Centralna Towarzystwa liczyła już 6862 dzieła. Mimo trudnej sytuacji w latach wojny liczba dzieł wzrosła do 9900 tytułów w końcu 1918 r. Obok Biblioteki Centralnej funkcjonowały biblioteki pracowni specjalistycznych Towarzystwa, z których najokazalsze księgozbiory posiadały pracownie: Meteorologiczna, Antropologiczna i Gabinet Nauk Historycznych. W końcu 1918 r. zbiory Pracowni Meteorologicznej wynosiły 6650 dzieł, Antropologicznej — 2234 dzieła, ale łącznie z czasopismami. Kierownictwo Biblioteki Centralnej TNW od 1913 roku znajdowało się w rękach Marcelego Handelsmana, kierownika Gabinetu Nauk Historycznych¹⁰.

Już w drugim dziesięcioleciu XX w. Towarzystwo stało się w powszechnej opinii naczelną organizacją naukową w Królestwie Polskim. Nawiązało stosunki z ośrodkami uniwersyteckimi w Krakowie i Lwowie. W 1909 r. Ignacy Chrzanowski, członek założyciel TNW, uczestniczył w jubileuszu 40-lecia działalności profesorskiej prezesa Akademii Umiejętności, Stanisława Tarnowskiego, składając mu od Towarzystwa specjalny adres. W 1910 r. Towarzystwo delegowało swoich członków m. in. na kongres naukowy antropologów w Buenos Aires (K. Stołyhwo). W 1911—1912 r. delegaci TNW uczestniczyli w zjazdach przyrodników i lekarzy w Krakowie, socjologów w Rzymie, zjeździe archeologiczno-antropologicznym w Genewie oraz obchodach 250-lecia Uniwersytetu Lwowskiego i 100-lecia towarzystwa naukowego w Filadelfii. Bogate kontakty zarówno z innymi ośrodkami polskimi, jak zagranicznymi rozwijały się pomyślnie do momentu wybuchu I wojny światowej. Wyrazem rosnącego prestiżu Towarzystwa było zaproszenie przedstawicieli TNW przez petersburską Akademię Nauk na naradę w sprawie organizacji międzynarodowego zjazdu historyków planowanego na 1918 r. Uznanie dla działalności Towarzystwa w środowisku uczonych rosyjskich nie zmieniało faktu, że TNW nie otrzymało nigdy żadnych subsydiów ze strony władz carskich zaboru rosyjskiego.

Istotnym elementem kontaktów z innymi ośrodkami zarówno krajowymi, jak zagranicznymi była wzrastająca wciąż wymiana wydawnictw. Pierwszą instytucją, z którą rozpoczęto wymianę wydawnictw, było również niedawno powstałe Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie. W połowie 1909 r. TNW prowadziło wymianę wydawnictw już z 38 instytucjami, w tym Akademiami Nauk w Bukareszcie, Sztokholmie, Bostonie, Turynie, Pradze, Berlinie, Belgradzie i Rzymie. Spośród zagranicznych towarzystw naukowych kontakty nawiązano m.in. z Królewskim Towarzystwem Nauk w Göttingen i Towarzystwem Filozoficznym w Cambridge. W 1910 r. rozpoczęto wymianę wydawnictw z Cesarską Aka-

¹⁰ B. Bieńkowska i Z. Sidorowicz, *Księgozbiór byłego Towarzystwa Naukowego Warszawskiego*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej”, seria A, z. 6, Warszawa 1962, s. 51.

demią Nauk w Petersburgu. W połowie 1914 r. liczba ośrodków, z którymi prowadzono wymianę wydawnictw, wzrosła do 157 — były to właściwie wszystkie liczące się akademie i instytucje naukowe w Europie. Wydawnictwa TNW docierały do Royal Society i biblioteki British Museum w Londynie, nawet do Sao Paulo i Smithsonian Institution w Waszyngtonie.

W końcu 1913 r., a więc na siedem miesięcy przed wybuchem wojny, Towarzystwo Naukowe Warszawskie liczyło 111 członków, w tym 18 członków Wydziału I, 38 członków Wydziału II i 55 członków Wydziału III. Drugim prezesem Towarzystwa po zmarłym w sierpniu 1913 r. Aleksandrze Jabłonowskim został jeden z ostatnich żyjących profesorów Szkoły Głównej, prawnik Teodor Dydyński. Samuela Dicksteina na stanowisku wiceprezesa zastąpił w 1910 r. Zdzisław Dmochowski, jego zaś w 1912 r. Władysław Janowski. W końcu 1913 r. stanowisko wiceprezesa objął Leon Kryński.

Przed I wojną światową nastąpiła w Towarzystwie zmiana pokolenia. Zmarli członkowie założyciele, dawni profesorowie Szkoły Głównej — Henryk Hoyer, Karol Jurkiewicz, Henryk Struve, Julian Kosiński. Zastąpili ich młodszy uczeni, nie związani już ze Szkołą Główną. Wielu z nich odegrało ważną rolę w późniejszych dziejach Towarzystwa. W 1908 r. członkiem TNW został Wacław Sierpiński, późniejszy wiceprezes i Prezes Towarzystwa w latach 1931—1952. W tym samym roku członkiem TNW został Stanisław Szober, późniejszy sekretarz generalny w latach 1926—1928, a także Franciszek Pułaski, wieloletni sekretarz generalny w latach 1909—1916, 1918—1919, 1925. W 1911 r. członkiem Towarzystwa został Edward Loth, późniejszy sekretarz generalny w latach 1928—1935. Interesujące, że kierownikami gabinetów i pracowni specjalistycznych TNW byli od początku istnienia Towarzystwa uczeni młodszej generacji. Większość pracowni przetrwała też I wojnę światową bez większych zmian personalnych.

Jak już wspomniano, pracownie badawcze TNW mogły rozwinąć się dopiero w późniejszym okresie, gdy Towarzystwo zaczęło dysponować większymi funduszami, a przede wszystkim kiedy na potrzeby przyszłych zakładów Józef Potocki ofiarował dom przy ul. Śniadeckich.

Powstanie i rozwój pracowni należy wiązać głównie z działalnością Wydziału III. Osobą, która od momentu założenia Towarzystwa zdecydowanie opowiadała się za nadaniem TNW charakteru badawczego, a więc za tworzeniem specjalistycznych pracowni, był członek założyciel Towarzystwa, dawny profesor Szkoły Głównej, prawnik Teodor Dunin. Uważał on, że podstawą działalności TNW powinny być instytuty badawcze: „Jeżeli TN ma zająć ważne stanowisko w rozwoju naszej nauki, to musi sobie postawić jako główny cel tworzenie takich warsztatów, ognisk, w których odbywać się będzie produkcja nauki, słowem, musi stworzyć instytut naukowy”. Instytut wedle tej koncepcji, jak pisze Marceli Han-

delsman, miał składać się z pracowni fizjologii, fizyki lub chemii fizykanej, psychologii doświadczalnej i prawa teoretycznego¹¹.

Dunin nie doczekał realizacji swych planów, zmarł w marcu 1909 r., dopiero zaś w 1910 r. utworzona została z członków Zarządu Komisja w Sprawie Tworzenia Pracowni Badawczych. Komisja ta bezskutecznie starała się podjąć wspólną akcję z komitetem projektowanego w Petersburgu Instytutu im. Marcelego Nenckiego, proponując utworzenie w Warszawie instytutu medycyny doświadczalnej. Ponieważ inicjatywa ta upadła, postanowiono założyć pracownie we własnym zakresie. Dla projektowanych pracowni: zoologicznej, anatomopatologicznej, neurologicznej, bakteriologicznej, gleboznawczej, antropologicznej i surowiczej opracowano zasady regulaminu ich działalności, a także wybrano dyrektora pracowni w osobie wiceprezesa Zdzisława Dmochowskiego.

Z idei utworzenia przy TNW Instytutu im. Nenckiego jednak nie zrezygnowano. Poprzednia Komisja w 1911 r. przekształcona została w Komisję Urządzającą Instytut Biologiczny, w 1912 r. w Komisję Urządzającą Pracownie Naukowe TNW. Następnie utworzono Radę Pracowni Naukowych TNW i Instytutu Biologicznego im. Marcelego Nenckiego. W 1911 r. zatwierdzony został drugi, rozszerzony w paragrafach dotyczących pracowni, statut TNW. Uzyskano także zgodę Petersburga na utworzenie instytutu chemiczno-bakteriologicznego.

Wszystkie funkcjonujące w Warszawie naukowe pracownie przyrodnicze od momentu utworzenia Towarzystwa były praktycznie nieformalnie powiązane z Wydziałem III, dopiero jednak zatwierdzenie drugiej ustawy TNW dało możliwości ich oficjalnego przejęcia.

Założona przez Kazimierza Stołyhwę w 1905 r. przy Muzeum Przemysłu i Rolnictwa Pracownia Antropologiczna została przekazana TNW w maju 1911 r. wraz z całym wyposażeniem i biblioteką. W pierwszych latach jej działania w ramach TNW obok inwentaryzacji zbiorów prowadzono badania paleantropologiczne w grocie w Łazach, obserwacje antropometryczne nad młodzieżą szkolną i ludnością Wilkowa w pow. sochaczewskim.

W październiku 1911 r. przekazana została TNW założona przez Edwarda Flatau przy Towarzystwie Psychologicznym Pracownia Neurologiczna, wraz z całym inwentarzem i zasiłkiem w wysokości 2000 rb. Pracownia prowadziła badania w zakresie anatomii ogólnej i porównawczej ustroju nerwowego, fizjologii, anatomii patologicznej, patologii doświadczalnej oraz terapii doświadczalnej układu nerwowego. W momencie przejęcia Pracowni przez TNW prowadzono badania nad gruczołami wewnątrzwydzielniczymi i zakażeniami bakteryjnymi opon mózgowo-rdzeniowych.

Założona w 1904 r. przez Stanisława Józefa Thugutta Pracownia Mi-

¹¹ M. Handelsman, *op. cit.*, s. 63.

neralogeniczna była trzecią przekazaną w 1912 r. pracownią przyrodniczą przeniesioną do gmachu TNW. Pracownia prowadziła badania chemiczno-mineralogiczne, głównie analizy składu i budowy wewnętrznej minerałów, ich przemiany i pochodzenia.

Założona przy Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w 1902 r. Pracownia Gleboznawcza była od 1909 r. własnością Centralnego Towarzystwa Rolniczego. Od 1911 r. jej dorobek naukowy rozpatrywany był przez Wydział III i Radę Pracowni Naukowych TNW. Kierownikiem Pracowni był Sławomir Miklaszewski, członek Towarzystwa od 1908 r. W związku z badaniami prowadzonymi przez Pracownię TNW założyło w 1913 r. Biuro Atlasu Gleboznawczego Królestwa Polskiego. Biuro zajmowało się sporządzaniem map gleboznawczych, praktycznie kontynuowało prace prowadzone przez Miklaszewskiego już od początku istnienia Pracowni (pierwsze wydania *Mapy gleboznawczej Królestwa Polskiego* rozpoczęto w 1907 r.).

W 1913 r. przekazana została Towarzystwu Pracownia Serologiczna. Założona jeszcze w 1894 r. przez Odo Bujwida zajmowała się zgodnie z pierwotną koncepcją jej twórcy wyrobem surowic i szczepionek leczniczych, a także badaniami serologicznymi i bakteriologicznymi. TNW planowało rozbudowę Pracowni zakupując dla niej plac w Sielcach pod budowę stajni i budynków z funduszu wychowanków Szkoły Głównej. Realizację tych zamierzeń przekreślił wybuch wojny. Kierownikiem Pracowni Serologicznej był Teofil Gryglewicz.

W 1913 r. założone zostały dwie nowe pracownie, powstałe z funduszu Józefa Pawińskiego: Fizjologiczna i Zoologiczna. Pierwsza, kierowana przez Jana Sosnowskiego, a następnie przez Kazimierza Białaszewicza, rozpoczęła aktywną działalność dopiero po 1914 r. W 1916 r. rozszerzono nawet jej lokal kosztem dwóch innych pracowni. Pracownia Zoologiczna, kierowana przez Jana Tura, nastawiona była na badania z zakresu cytologii, histologii i embriologii. Pracownia zajmowała się także systematyką fauny, przede wszystkim na obszarze Królestwa Polskiego.

W tym samym czasie założono Pracownię Meteorologiczną kierowaną przez Władysława Gorczyńskiego. Pracownia zajmowała się przede wszystkim pomiarami natężenia promieniowania słonecznego. Współpracowała z Komisją Astronomiczną, Geograficzną i Meteorologiczną Wydziału III, a także z Centralną Stacją Meteorologiczną przy warszawskim Muzeum Przemysłu i Rolnictwa.

Dzięki funduszowi im. Mirosława Kernbauma założona została Pracownia Radiologiczna. Organizacja jej trwała od sierpnia 1913 r. do marca 1914 r. Projekt organizacji Pracowni opracowała Maria Skłodowska-Curie i jej też powierzono kierownictwo zakładu. Pierwsze prace asystentów Pracowni, Jana Danysza i Ludwika Wertensteina, opublikowane zostały już wiosną 1914 r. Oni też byli faktycznymi kierownikami Pracowni podczas nieobecności Skłodowskiej.

W 1914 r. powstały dwie kolejne pracownie: kierowana przez Tadeusza Koźniewskiego Pracownia Chemii Fizjologicznej i Patologicznej oraz prowadzona przez Leona Kryńskiego Pracownia Medycyny Doświadczalnej (Oddział Chirurgiczny). Obie pracownie nie wyszły jednak nigdy ze stadium organizacji i jeszcze podczas trwania wojny zostały zlikwidowane.

Jak pisze Marceli Handelsman, w obrębie pracowni i gabinetów Towarzystwa wykształciła się ostatecznie dwustopniowość organizacji: zakłady biologiczne, pod wspólną nazwą Instytutu Biologicznego im. M. Nenckiego, stanowiły zwartą całość w obrębie luźniejszej federacji wszystkich zakładów Towarzystwa. Należy tu jednak dodać, że formalna inauguracja działalności Instytutu im. Neckiego nastąpiła dopiero 30 maja 1920 r. Przed końcem wojny do owej federacji pracowni przyrodniczych TNW dołączyły: Pracownia Biologii Ogólnej, kierowana przez Romualda Minkiewicza, w której asystentem był Jan Dembowski, oraz Gabinet Botaniczny prowadzony przez Zygmunta Wóycickiego.

W 1912 r. Towarzystwo przejęło także Obserwatorium Astronomiczne im. Jana Jędrzejewicza. Obserwatorium, założone przez Jędrzejewicza w Płońsku w roku 1872, po śmierci założyciela przeniesiono do Warszawy (1887 r.). Pomieszczenie znalazło w gmachu Szkoły Technicznej Wawelberga i Rotwanda przy ul. Mokotowskiej 6. Obserwatorium podlegało Komisji Astronomicznej, Geograficznej i Meteorologicznej. Nie mogło być jednak wykorzystywane, gdyż nowo powstałe kamienice na Mokotowskiej ograniczały pole obserwacji nieba.

Znacznie skromniej niż pracownie przyrodnicze Wydziału III prezentowały się zakłady naukowe Wydziałów I i II. Pracownia Antropologiczna, która formalnie podlegała Wydziałowi II, od momentu przejęcia jej przez TNW zdecydowanie ciążyła ku pozostałym pracowniom przyrodniczym, co w końcu zostało usankcjonowane przez Radę Pracowni TNW zaliczeniem jej w poczet naukowych pracowni przyrodniczych w 1912 r.

Otwarcie Gabinetu Nauk Historycznych nastąpiło równolegle z uruchomieniem Pracowni Radiologicznej, choć pierwsze decyzje podjęto już w maju i październiku 1913 r. Kierowany przez Marcelego Handelsmana Gabinet utworzony został z poprzedniej Pracowni Historyczno-Geograficznej Aleksandra Jabłonowskiego i wyodrębnionego z niej w 1913 r. Gabinetu Paleograficzno-Historycznego. Po śmierci pierwszego Prezesa Towarzystwa oba zakłady połączono. Głównym zadaniem Gabinetu Nauk Historycznych było gromadzenie historycznych pomocy naukowych, umożliwiających kontynuację prowadzonych przez Komisję Historyczną wydawnictw źródłowych. Gromadzono i kompletowano dzieła polskie i obce, bibliografie historyczne, prace z różnych dziedzin nauk pomocniczych historii. Planowano zorganizowanie pracowni fotograficznej, prowadzenie

inwentarzy rękopisów etc. Wymiernym skutkiem tych działań, obok publikacji, był systematyczny rozwój biblioteki Gabinetu Nauk Historycznych. W 1914 r. liczyła ona 776 tytułów w 1601 tomach oraz 15 tytułów czasopism, a tuż przed końcem wojny w 1917 r. liczba tytułów wzrosła do 1455 w 2600 tomach i 14 czasopism. Wśród bibliotek pracowni naukowych księgozbiór Gabinetu Nauk Historycznych ustępował wielkością tylko bibliotekom Pracowni Meteorologicznej i Antropologicznej¹².

W latach I wojny światowej powstały kolejne cztery gabinety. Obok wspomnianego Gabinetu Botanicznego Z. Wóycickiego w 1915 r. zorganizowano Gabinet Nauk Ekonomicznych kierowany przez Edwarda Stysburgera. W tymże roku Gabriel Korbut ofiarował Towarzystwu swój księgozbiór z zakresu językoznawstwa i historii literatury, który stał się w 1917 r. załącznikiem Gabinetu Filologicznego. W roku zakończenia I wojny światowej założony został Gabinet Matematyczny, którego podstawą stała się podarowana Towarzystwu biblioteka Samuela Dicksteina licząca ponad 10 000 tomów.

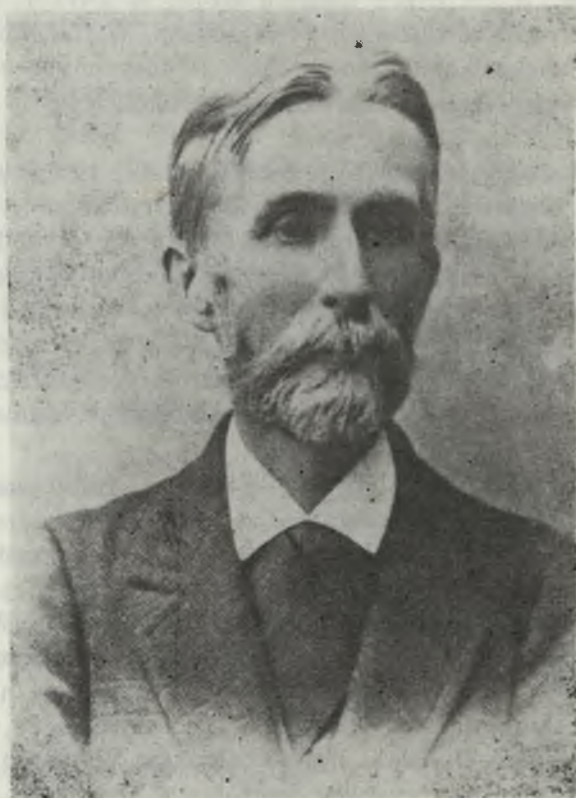
Obok wspomnianych gabinetów w 1917 r. funkcjonowała krótkotrwale przy Wydziale I Pracownia Fonetyczna, prowadzona przez Tytusa Benniego, zajmująca się badaniami dźwięków wykształconej mowy polskiej. Prace Benniego i jego zakładu stały się później podstawą badań powojennego Instytutu Fonetycznego Uniwersytetu Warszawskiego.

W chwili zakończenia I wojny światowej Towarzystwo Naukowe Warszawskie było już w pełni ukształtowaną instytucją naukową. Składało się z 137 członków rzeczywistych, w tej liczbie — 24 członków Wydziału I, 48 członków Wydziału II i 65 członków Wydziału III. W 1918 r. zmarł trzeci Prezes Towarzystwa, Bronisław Chlebowski, na jego miejsce wybrano historyka Jana Karola Kochanowskiego.

Jaki był charakter Towarzystwa w momencie zakończenia wojny? TNW było największą instytucją naukową byłego obszaru zaboru rosyjskiego. Wśród innych instytucji tego rodzaju na ziemiach polskich ustępowało jedynie Akademii Umiejętności. Nie można porównywać działalności Towarzystwa z poczynaniami Kasy im. Mianowskiego, najpotężniejszej instytucji finansującej prace naukowe, lecz nie prowadzącej badań i nie organizującej poszukiwań naukowych. Trzeba zresztą dodać, że imponujący rozwój TNW był w znacznym stopniu zasługą Kasy, dzięki której w latach wojny przetrwało wiele pracowni i możliwe było kontynuowanie publikacji. Wypada przychylić się do opinii Marcelego Handelsmana, że Towarzystwo Naukowe Warszawskie już w 1914 r. miało swoje wyraźne oblicze: było instytucją akademicką, zorientowaną na organizację instytutów badawczych. Taki charakter Towarzystwa był rozwiązaniem kompromisowym, gdyż, jak pamiętamy,

¹² „Rocznik TNW”, 1914, s. 91; „Rocznik TNW”, 1917, s. 91.

w momencie zakładania TNW dyskutowane były dwie koncepcje: nadania Towarzystwu charakteru czysto akademickiego lub rozbudowy instytucji jako organizacji naukowo-badawczej, warsztatu pracy uczonych

3. III Prezes TNW — historyk literatury polskiej
Bronisław Chlebowski (1846—1918)

— jak formułował to Teodor Dunin. Należy podkreślić, że rozwój gabinetów i pracowni TNW w pierwszym okresie był możliwy dzięki temu, że Warszawa, choć nie posiadała centralnej instytucji naukowej w okresie powojennym, posiadała niewielką liczbę towarzystw specjalnych oraz pracowni, funkcjonujących przede wszystkim przy Muzeum Przemysłu i Rolnictwa, a także powstałych dzięki ofiarności prywatnej. TNW przejęło te pracownie i wsparło je finansowo i organizacyjnie. Niepodważalną zasługą Towarzystwa stało się także zorganizowanie wielu nowych placówek badawczych.

Niewątpliwym sukcesem, jakim był imponujący rozwój Towarzystwa Naukowego Warszawskiego w latach 1907—1918, był możliwy nie tylko dzięki wytrwałej pracy uczonych, ale — w równym stopniu — dzięki niebywałej ofiarności publicznej na cele naukowe społeczeństwa zaboru rosyjskiego oraz aktywności i poparciu materialnemu samych uczonych.

Na dorocznym posiedzeniu TNW w dniu 25 listopada 1918 r. Sekretarz Generalny Marian Jakowski tak określił stan organizacyjny Towarzystwa i jego oczekiwania na przyszłość: „Prawie wszyscy nasi członkowie, odcięci w latach ubiegłych od Warszawy, wrócili już do kraju, czynność pracowni i gabinetów dawniejszych i nowo powstałych jest bardzo ożywiona [...] Oby tylko warunki materialne pozwoliły nam tak rozwijać nasze czynności, jak mamy zamiar i siły po temu — mamy nadzieję, że Towarzystwo nasze będzie kroczyć dalej po drodze rozwoju, a nawet szybciej i owocniej niż dotąd kroczyło”¹.

Nadzieja ta miała się ostatecznie ziścić, jednak droga prowadząca w kierunku jej realizacji okazała się trudna i pełna wyrzeczeń.

4. *Societas Scientiarum Varsaviensis. A genio lumen.*

Medal z symbolem Towarzystwa Naukowego Warszawskiego

W końcu 1918 r., pomimo powrotu wszystkich prawie członków, sytuacja kadrowa Towarzystwa zdecydowanie się pogorszyła. Wielu z nich bowiem odeszło do nowo powstających instytucji. Członkowie TNW objęli ponad 20% etatów profesorskich w uczelniach warszawskich (na Uniwersytecie Warszawskim stanowili większość wśród profesorów), obejmowali również stanowiska kierowników archiwów, bibliotek i różnych innych instytucji państwowych. Część z tych insty-

¹ *Sprawozdanie Sekretarza Generalnego Mariana Jakowskiego z działalności TNW za rok 1918, „Rocznik TNW” 1918, s. 98.*

tucji zawdzięczała im swoje powstanie, a niektóre były organizacyjnym rozwinięciem pracowni Towarzystwa (np. Państwowy Instytut Meteorologiczny lub Państwowy Zakład Higieny). Według obliczeń Marcellego Handelsmana w 1918 r. w Towarzystwie czynnie pracowało około 100 członków miejscowych. Spośród nich 70 pochłonęły rychło inne zajęcia. „Dostarczając państwu w ten sposób wykwalifikowanych, przez siebie wyszkolonych albo u siebie wydoskonalonych fachowców naukowych do wszystkich prawie działów życia, Towarzystwo Naukowe pozabawione zostało w całości lub w znacznej części swej energii dotychczasowej i z konieczności musiało ulec chwilowemu zawieszeniu swego rozwoju”². Dopiero około 1928 r. sytuacja kadrowa TNW uległa normalizacji.

Drugim, już nie czasowym, lecz stałym czynnikiem utrudniającym i opóźniającym przeprowadzane prace był zły stan funduszków Towarzystwa. Praktycznie przez cały okres międzywojenny TNW musiało się borykać z brakiem środków na prowadzoną działalność. Jedynie w latach 1926—1928 i 1936—1939, w związku z poprawą koniunktury gospodarczej, stan finansów Towarzystwa ulegał pewnej poprawie.

Po 1918 r. nastąpiła dewaluacja funduszków TNW, jednocześnie miała miejsce zmiana głównego mecenasa Towarzystwa. Miejsce mecenasu społecznego, który w okresie zaborów był główną podporą działalności, zajął mecenat państwowy i różnych instytucji samorządu terytorialnego. Ofiary społeczeństwa, nawet zwiększające się na apel Towarzystwa w okresie kryzysu, miały już znaczenie drugorzędne. TNW zostało ostatecznie uzależnione finansowo od subwencji państwowych (głównie od dotacji MWRiOP, a później Funduszu Kultury Narodowej) i w przypadku złej sytuacji finansowej państwa wraz z innymi instytucjami naukowymi padało często ofiarą cięć budżetowych, dotyczących zazwyczaj w pierwszej kolejności funduszy przeznaczonych na naukę i kulturę.

Pomyślnym natomiast, a zarazem spektakularnym wydarzeniem w pierwszych latach międzywojennych dziejów TNW stało się przyznanie Towarzystwu Pałacu Staszica — dawnej siedziby Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Stało się tak na skutek uchwały sejmowej z 26 lipca 1919 r., wzywającej rząd do tego kroku. Było to oficjalne uznanie TNW za spadkobiercę tradycji Towarzystwa Przyjaciół Nauk. 21 maja 1924 r. Rada Ministrów upoważniła Ministra Robót Publicznych do zawarcia z TNW umowy, zgodnie z którą wydzierżawiono Towarzystwu Pałac na lat 36, za symboliczną opłatą 1 złotego rocznie.

Przedtem jeszcze, bo w marcu 1924 r., doszło do próby odebrania

² M. Handelsman, *Towarzystwo Naukowe Warszawskie 1907—1932*, Warszawa 1932, s. 66.

Pałacu Towarzystwu i przekazania go zasłużonej na polu popierania nauki Kasie im. Mianowskiego. Inicjatorami starań w tym kierunku byli Dyrektor Departamentu Nauki MWRiOP, znany organizator nauki i działacz oświatowy Stanisław Michalski oraz Prezes Kasy im. Mianowskiego Karol Lutostański.

Ostatecznie wygrało Towarzystwo, powołując się na wspomnianą uchwałę Sejmu z 26 lipca 1919 r. Cała ta sprawa pozostawiła jednak urazę i żal po obu stronach zaistniałego konfliktu.

Prestiżowy sukces, jakim było uznanie TNW za kontynuatora prac Towarzystwa Przyjaciół Nauk, nie szedł w parze z sukcesem materialnym. Odbudowa i utrzymanie Pałacu wymagały bowiem okazałych sum, których państwo nie było w stanie zapewnić. Towarzystwo stałe ze swoich skromnych funduszy do Pałacu dokładało, a remonty wnętrza, na skutek niedużych kwot przeznaczanych na ten cel, ciągnęły się aż do wybuchu wojny w 1939 r.³

Od samego początku w TNW zmierzano do przekształcenia Towarzystwa w instytucję przede wszystkim badawczą. Główni promotorzy tej idei — Teodor Dunin, a po jego śmierci w 1908 r. Zdzisław Dmochowski — postulowali organizację pracy badawczej opartą na szeregu instytutów. Tworzono mniejsze placówki badań — pracownie, a w 1911 r. uchwalono, na wniosek Sekretarza TNW Franciszka Pułaskiego, założenie Instytutu Biologicznego im. Marcelego Nenckiego.

Dopiero jednak w 1919 r. zaistniały warunki do realizacji tej uchwały (przede wszystkim pozyskanie stałych subwencji na ten cel ze strony MWRiOP). Brak środków był główną przyczyną, że z projektowanych jeszcze instytutów: fizyko-chemicznego, antropologiczno-etnologicznego, astronomicznego, fizjograficznego i matematycznego powstał jedynie w 1921 r., dzięki wysiłkom Kazimierza Stołyhwy, Instytut Nauk Antropologicznych.

Starając się rozbudować sieć placówek badawczych TNW nie rezygnowało z tradycyjnych form pracy towarzystw naukowych — referatów na posiedzeniach Wydziałów, prac w komisjach oraz z działalności wydawniczej. Zrezygnowano natomiast z zasadniczej onegdaj formy pracy towarzystw, a mianowicie z ogłaszania konkursów na prace naukowe. Na ogłoszone jeszcze przed wojną trzy konkursy nie wpłynęła bowiem ani jedna praca. W okresie międzywojennym poczęto natomiast przyznawać nagrody (aczkolwiek sporadycznie) za prace pojawiające się spontanicznie.

Odzyskanie niepodległości i związane z tym zmiany w warunkach funkcjonowania Towarzystwa wywołały potrzebę zmiany starego (z

³ W Pałacu Staszica, obok TNW miało swoją siedzibę także kilka innych instytucji, które dzierżawiły od Towarzystwa swoje pomieszczenia (np. Kasa im. Mianowskiego lub Instytut Francuski).

1911 r.) statutu TNW. Nad projektem nowego pracowano już od 1920 r. Uchwalono go na Zebraniu Ogólnym w dniu 19 czerwca 1922 r. Nie wnosił on żadnych zasadniczych zmian, a jedynie niezbędne poprawki i uzupełnienia.

Towarzystwo, jak dawniej, składało się z dwóch kategorii członków: honorowych i czynnych, którą to nazwą obdarzono dawną kategorię członków rzeczywistych. Ci zaś, i to była jedyna zmiana, dzielili się na członków czynnych miejscowych i czynnych zamiejscowych. Statut, podobnie jak dawniej, nie ograniczał liczby miejsc na Wydziałach. Tak, jak przed wojną miały istnieć trzy Wydziały: Językoznawstwa i Literatury, Nauk Historycznych, Społecznych, Filozoficznych i Antropologicznych oraz Nauk Matematycznych i Przyrodniczych. Przy Wydziałach przewidywano powołanie komisji oraz zakładów i instytutów badawczych, ale ramy ich działalności zostały zaledwie naszkicowane.

Prawdziwą reformę Towarzystwa zapoczątkowała dopiero Komisja Rewizyjno-Reorganizacyjna, powołana na wniosek Zarządu przez Zgromadzenie Ogólne dnia 22 listopada 1924 r. W jej skład weszli: Karol Lutostański (przewodniczący), Czesław Białobrzeski, Stanisław Dzierzgowski, Józef Morozewicz i Wiktor Porzeziński. Pierwszym zadaniem Komisji było zapoznanie się z administracją i gospodarką Towarzystwa oraz doprowadzenie ich do właściwego stanu. Drugim zadaniem było opracowanie reformy organizacji wewnętrznej Towarzystwa.

Komisja zdała sprawę ze swych czynności na Zebraniu Ogólnym w dniu 14 listopada 1925 r. Obok proponowanych usprawnień administracyjnych przedstawiła także wnioski dotyczące zmian w organizacji i działalności Towarzystwa.

Najistotniejsze punkty opracowanego przez Komisję nowego statutu TNW, mającego podnieść jego naukowe znaczenie, to: proponowany wysoki cenzus wymagany od członków Towarzystwa, ograniczenie ich liczby w poszczególnych Wydziałach oraz, w związku z wzrostem znaczenia nauk matematyczno-przyrodniczych, powołanie IV Wydziału. Towarzystwo miało się składać z czterech Wydziałów, z których dwa — III (matematyka, fizyka, chemia) i IV (nauki biologiczne) miały być wydziałami nauk ścisłych.

Komisja wystąpiła także o równy podział funduszków pomiędzy wszystkie Wydziały (poza legatami przeznaczonymi specjalnie dla danego wydziału) oraz o unormowanie stosunku zakładów badawczych do Towarzystwa w taki sposób, aby możliwy był ściślejszy lub bardziej luźny ich związek z TNW (także finansowy, o co najbardziej chodziło). W pierwszym przypadku byłyby to zakłady własne, w drugim — subwencionowane. Przy każdym z zakładów powstałaby rada naukowa oceniająca działalność danego zakładu.

Projekt statutu opracowany został przez Komisję Rewizyjno-Re-

organizacyjną na podstawie ankiety rozesłanej wśród członków Towarzystwa. Wielu z nich przeciwnych było proponowanej weryfikacji, na podstawie której jedynie członkowie TNW będący jednocześnie członkami Polskiej Akademii Umiejętności mieli zostać pierwszymi członkami czynnymi Towarzystwa. To był główny powód, dla którego projekt statutu nie uzyskał na Zebraniu Ogólnym w grudniu 1925 r. wymaganej większości głosów (2/3). Zmiana statutu nastąpiła dopiero na Zebraniu Ogólnym 18 czerwca 1928 r., po uprzedniej akcji przeprowadzonej przez zwolenników reform.

Zgodnie z nowym statutem, opartym na projekcie Komisji Rewizyjno-Reorganizacyjnej, w skład Towarzystwa wchodził członkowie zwyczajni (miejscowi i zamiejscowi) oraz korespondenci. Członków zwyczajnych miejscowych, członków zwyczajnych zamiejscowych oraz członków korespondentów mogło być najwyżej po 20 w każdym Wydziale. Do pierwszych członków zwyczajnych zaliczono dotychczasowych członków czynnych, będących jednocześnie członkami PAU lub profesorami państwowych wyższych uczelni. Pozostałych zaliczono do kategorii członków nadzwyczajnych, której to kategorii postanowiono nie odnawiać. Wszyscy członkowie TNW mieli jednakowe prawa i obowiązki, ale tylko członkowie zwyczajni decydowali o podstawowych problemach Towarzystwa, biorąc udział w Zebraniach Ogólnych Administracyjnych TNW oraz w zebraniach administracyjnych swojego Wydziału. Tylko oni mieli także czynne prawo wyborcze.

Wprowadzenie *numerus clausus* w przyjmowaniu członków i innych zmian zmierzających do podniesienia naukowego znaczenia Towarzystwa nie było czymś wyjątkowym w życiu najważniejszych ówczesnie polskich towarzystw naukowych. Podobne innowacje, określane mianem „akademizacja”, wprowadziły już wcześniej Towarzystwo Naukowe we Lwowie i Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk (w tym drugim przypadku zmiany nie szły jednak aż tak daleko). Zamknięty charakter miała Polska Akademia Umiejętności oraz powstałe w 1920 r. w Warszawie Akademia Nauk Technicznych i Akademia Nauk Lekarskich.

Nowy statut akceptował, zgodnie z postulatami Komisji Rewizyjno-Reorganizacyjnej, utworzenie Wydziału III Nauk Matematyczno-Fizycznych i IV Nauk Biologicznych oraz dzielił pracownie Towarzystwa na własne i subwencjonowane.

Statut uchwalony w 1928 r. przechodził następnie liczne uzupełnienia. Najistotniejszych dokonano w 1930 r., kiedy to rozszerzono Towarzystwo o Wydział V Nauk Technicznych. Formalnym zamknięciem procesu reform był statut, uchwalony 24 listopada 1934 r., który obowiązywał aż do roku 1950.

Jednym z ważniejszych wniosków Komisji Rewizyjno-Reorganizacyjnej z 1925 r. był postulat zmiany założeń, którymi kierowało się Towa-

rzystwo w swej dotychczasowej działalności. Do tej pory czyniono wszystko, by utrzymać pracownie TNW i na ich podstawie tworzyć instytucje. W sytuacji gdy brakowało pieniędzy, traciły na tym inne dziedziny aktywności Towarzystwa, przede wszystkim wydawnictwa (w 1924 r. wydano jedynie 5 arkuszy druku). Na sprawę tę już w 1924 zwróciło uwagę trzech członków TNW (Kazimierz Białaszewicz, Edward Loth i Jan Tur) podkreślając „że TNW w czasach ostatnich bardzo mało drukuje, gdyż wszystkie środki rozporządzalne są przeznaczane na potrzeby zakładów badawczych, na czym cierpi strona wydawnicza TNW i Wydziały przestają funkcjonować należycie”⁴. Obecnie Komisja Rewizyjno-Reorganizacyjna wypowiadając się w podobnym duchu uwypukliła różnicę w warunkach działalności Towarzystwa przed wojną, gdy pracownie TNW w Warszawie należały do niewielu dostępnych dla polskich badaczy pracowni — i po wojnie — gdy powstały liczne laboratoria w szkołach wyższych, a także przy różnych instytucjach państwowych i przemysłowych. Uznano, że w tych warunkach nie należy walczyć o utrzymanie każdej z istniejących pracowni (zwłaszcza gdy nie spełniały one wysokich wymagań naukowych), nie powinno się także zakładać nowych, gdy nie można im zapewnić odpowiedniej obsady i środków finansowych. Należy natomiast przeznaczyć określoną część budżetu na wydawnictwa.

Wnioski Komisji dotyczące rezygnacji z dawnych założeń i weryfikacji pracowni badawczych w aspekcie ich przydatności naukowej i możliwości finansowego utrzymania zostały, podobnie jak wnioski statutowe, zaakceptowane. W wyniku weryfikacji zlikwidowano Gabinet Botaniczny i Gabinet Nauk Ekonomicznych, Biuro Atlasu Gleboznawczego, Pracownię Serologiczną i Pracownię Zoologiczną. W 1928 r. uchwalono też nowy statut Instytutu Biologii im. M. Nenckiego, nadając mu osobowość prawną, a więc możliwość posiadania, nabywania i zbywania wszelakiego rodzaju walorów oraz otrzymywania darowizn i zapisów testamentowych. W TNW oczekiwano „że już wkrótce za przykładem Instytutu im. Nenckiego pójdą inne pracownie, zdejmujące stopniowo troskę o ich egzystencję z Zarządu Głównego, co znów temu ostatniemu pozwoli na intensywniejsze rozwinięcie działalności na polu akademickim [...]”⁵.

Reorganizacja i lepsza sytuacja finansowa, w jakiej TNW znalazło

⁴ Protokół Zebrania Ogólnego z dn. 22 listopada 1924 r., s. 369; cyt. za B. Nawroczyński, *Towarzystwo Naukowe Warszawskie. Materiały do jego dziejów w latach 1907—1950*, Warszawa 1950, s. 73.

⁵ Sprawozdanie z czynności Towarzystwa Naukowego Warszawskiego za czas od 1-go lipca 1927 do 3-go czerwca 1928 r. przedstawione na publicznym zebraniu dorocznym TNW d. 25 listopada 1928 r. przez Sekretarza Generalnego Towarzystwa Naukowego Warszawskiego Edwarda Lotha, „Rocznik TNW” 1928, s. 147.

się w latach 1926—1928, miały swe pozytywne odbicie w działalności Towarzystwa, zwłaszcza w działalności wydawniczej. W 1927 r. wydano 111, w 1928 r. 127, a w roku 1929 już 246 arkuszy druku.

Nowy statut, jak się okazało, nie zadowolili wszystkich członków TNW. Już w listopadzie 1929 r. grupa członków złożyła do Zarządu Towarzystwa wnioski w sprawie zmian w niedawno uchwalonym statucie. Proponowane zmiany zmierzały do przekształcenia TNW w centrum organizujące naukę w Warszawie i regionie warszawskim oraz do przyłączenia istniejących w Warszawie innych, specjalistycznych towarzystw akademickich (Akademia Nauk Lekarskich i Akademia Nauk Technicznych). Wiązało się to z przemianowaniem Towarzystwa w Akademię.

Inna grupa członków wystąpiła natomiast z projektem doprowadzenia do organizacyjnej współpracy wszystkich towarzystw akademickich w Polsce.

W omawianym okresie nie istniał jakiś centralny ośrodek koordynujący wysiłek środowiska naukowego w skali całego kraju. Jedynie w niewielkim stopniu rolę taką spełniała PAU. Do współpracy między uczonymi z różnych regionów kraju dochodziło zwłaszcza w obrębie zorganizowanych przez PAU komitetów narodowych poszczególnych unii międzynarodowych. Niekiedy dochodziło także do porozumienia pomiędzy akademickimi towarzystwami naukowymi w szczególnie istotnych przedsięwzięciach, np. przy opracowywaniu Atlasu Historycznego. Te i inne próby koordynacji, wychodzące z towarzystw naukowych i szkół wyższych, miały jednak charakter wycinkowy i nie ogarniały całości badań nawet w jednej dziedzinie wiedzy; również władze państwowe ograniczały się do ogólnego nadzoru, nie próbując ingerować w organizacyjne problemy nauki polskiej.

Potrzeba wspólnych narad i porozumień powodowana była nie tylko względami natury organizacyjnonaukowej, lecz również koniecznością stworzenia skonsolidowanego nacisku na władze państwowe, decydujące o subwencjach na rzecz nauki. Ponadto niektórzy uczeni coraz bardziej zaczęli zdawać sobie sprawę z korzyści, jakie przyniosłoby szersze wykorzystanie badań naukowych na potrzeby państwa (głównym przedstawicielem tej grupy uczonych był Wojciech Świątosławski). Także w tym przypadku konieczne było istnienie jakiegoś ośrodka sterującego nauką zgodnie z zapotrzebowaniem różnych dziedzin gospodarki narodowej.

Z tych właśnie założeń wychodziło grono członków TNW, zmierzających do ściślejszego organizacyjnego współdziałania najważniejszych polskich towarzystw naukowych.

Pomimo że między tym projektem a postulatami przekształcenia TNW w Akademię (motywowanymi znaczeniem Warszawy jako największego ośrodka nauki w Polsce) nie zachodziła logiczna sprzeczność, doszło do podziału w środowisku naukowym na zwolenników i przeciwników każdej z dwóch koncepcji. Wyróżnikiem stał się stosunek do

PAU, która w projekcie przekształcenia TNW w Akademię widziała zagrożenie dla swojej pozycji naczelnej instytucji naukowej w kraju.

Projekt przekształcenia TNW w Akademię Nauk nie uzyskał akceptacji na walnym zebraniu Towarzystwa w dniu 21 listopada 1929 r. Nie było to jednak zamknięcie całej sprawy. Sukcesem zwolenników tej koncepcji stała się uchwała z 18 marca 1930 r. powołująca w TNW V Wydział Nauk technicznych i trzy Sekcje: Nauk lekarskich i Nauk rolniczych oraz Nauk prawniczych i ekonomicznych.

Spór między zwolennikami i przeciwnikami koncepcji „drugiej Akademii” wywoływał nadal szerokie reperkusje w całym polskim środowisku naukowym, zwłaszcza w związanym z PAU środowisku krakowskim. Ich sprzeciw wobec projektu poparli na zebraniu w czerwcu 1930 r. lwowscy członkowie PAU, wypowiadając się także przeciw możliwości przeniesienia PAU do Warszawy (bo i taką ewentualność rozważano). Z kontrakcją wystąpiła też sama PAU. Jej Sekretarz Generalny rozpoczął nakłanianie lwowskich członków TNW, aby przy poparciu sprzyjających członków warszawskich nie dopuścili do uchwały przekształcającej TNW w Akademię. Także z inicjatywy PAU grono 61 naukowców polskich przesłało do Zarządu TNW (11 listopada 1930 r.) list postulujący odłożenie głosowania wniosku o przekształcenie TNW aż do uprzedniego zwołania zjazdu PAU, Towarzystwa Naukowego we Lwowie, Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk oraz Wileńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. W liście tym stwierdzali, że utworzenie drugiej Akademii Nauk nie jest wyłączną sprawą TNW. „Jest to krok, mogący zaważyć na całości rozwoju nauki w Polsce i mający również znaczenie ogólnospołeczne, gdyż mógłby świadczyć o tym, że uczeni w Polsce odrodzonej i zjednoczonej nie mogli zjednoczyć swoich wysiłków w jednej ogólnopolskiej reprezentacji naukowej”⁶.

Dalsza akcja przeciwników „drugiej Akademii” doprowadziła do podjęcia uchwał przez Towarzystwo Naukowe we Lwowie oraz przez Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, wypowiadających się przeciwko przemianowaniu TNW na Akademię.

Jednocześnie Zarząd PAU wystąpił z propozycjami ułatwiającymi ewentualne porozumienie z Towarzystwem (utworzenie drugiego stanowiska wiceprezesa PAU, z których jeden musiał być z Warszawy, powołanie obok dyrektorów Wydziałów także wicedyrektorów, z których jeden mógł być spoza Krakowa, zwoływanie posiedzeń Wydziałów poza Krakowem).

Ostatecznie zwyciężyła w TNW druga koncepcja, opierająca się na doświadczeniu wielu wspólnych przedsięwzięć podjętych przez Towarzystwo wspólnie z innymi ośrodkami nauki. Zebranie Ogólne TNW zleci-

⁶ List 61 naukowców w Arch. PAN, sygn. III-75, jedn. 17; cyt. za B. Jaczewski, *Organizacja i finansowanie nauki polskiej w okresie międzywojennym*, Warszawa 1971, s. 155.

lo Zarządowi w dniu 12 grudnia 1930 r. podjęcie w porozumieniu z PAU inicjatywy reorganizacji nauki w Polsce poprzez zwołanie narady reprezentantów polskich towarzystw naukowych.

19 marca 1931 r. doprowadzono do takiej narady pod przewodnictwem prezesa PAU, prof. Kazimierza Kostaneckiego. Delegaci TNW (sekretarz generalny prof. E. Loth i prof. prof. Tadeusz Brzeski i Witold Broniewski) zaproponowali na niej, aby dla koordynacji prac towarzystw o charakterze akademickim utworzyć federację (PAU, Akademia Nauk Technicznych, TNW i TN we Lwowie), w której PAU byłaby *prima inter pares*. Federacja miałaby reprezentować naukę polską za granicą, eliminować zdarzające się współzawodnictwo w uzyskiwaniu funduszy, regulować stosunek do niezależnych lub częściowo zależnych instytutów badawczych, organizować wyjazdy uczonych i wydawnictwa naukowe. Projektodawcy z TNW uważali, że ścisła koordynacja umożliwi również finansowe wspieranie przez Akademię innych towarzystw naukowych w pracach podejmowanych zbiorowo oraz wpłynie na usunięcie tarc osobistych między uczonymi.

Postulaty delegatów TNW spotkały się ze zróżnicowanym przyjęciem. Obok poparcia, także z zastrzeżeniami. Dalsza dyskusja doprowadziła do uznania za celowe powołania komitetu przygotowawczego, który miałby opracować projekt powołania organu porozumiewawczego. 5 maja 1931 r. zwołano do Warszawy zebranie delegatów towarzystw akademickich, na którym powołano Komitet Porozumiewawczy czterech towarzystw i zaakceptowano projekt jego statutu. Wypowiedziano się również, w myśl założeń opracowanych przez TNW, za utworzeniem unii naukowych instytucji akademickich (Polska Akademia Umiejętności, Akademia Nauk Technicznych, Towarzystwo Naukowe we Lwowie). Celem unii miało być popieranie i obrona wszelkich interesów nauki polskiej, a w szczególności porozumiewanie się co do podziału pracy, porozumiewanie się co do wykonywania wspólnych przedsięwzięć naukowych, ustalenie stosunku do naukowych instytutów badawczych i form ich poparcia, porozumiewanie się w sprawie reprezentacji nauki polskiej za granicą, z wyjątkiem spraw zastrzeżonych statutem PAU, porozumiewanie się w sprawach wydawnictw naukowych przeznaczonych dla zagranicy. Organem naczelnym unii miał być Komitet Porozumiewawczy, w którego skład weszli prezesi, sekretarze generalni lub ich zastępcy czterech zrzeszonych towarzystw.

Późniejsze ustalenia, przede wszystkim między PAU i TNW, doprowadziły do wycofania nazwy unia i uznania Komitetu Porozumiewawczego za organ w ówczesnej sytuacji wystarczający.

Komitet już w 1931 r. podjął zdecydowane działania wobec władz państwowych, które przewidziały w budżecie MWRIOP na rok 1932/1933 tak niskie sumy dla instytucji naukowych, że uniemożliwiały prowadzenie dotychczasowych prac badawczych. Na pierwszym zebraniu Komii-

tetu Porozumiewawczego w dniu 28 listopada 1931 r. omówiono materiały dotyczące finansowania towarzystw akademickich, które wręczono następnie podczas uroczystej audiencji prezydentowi RP oraz ministrowi WRiOP. Opracowano następnie szczegółowy wykaz potrzebnych subwencji dla PAU, ANT i TN we Lwowie, przewidując złożenie specjalnego memoriału w sprawie dotacji dla TNW. W następnym okresie Komitet wielokrotnie interweniował w Sejmie, w MWRiOP i u premiera, starając się wzmocnić sytuację finansowo-organizacyjną wszystkich czterech towarzystw. Interwencje te nie dawały jednak poważniejszych rezultatów na skutek trudnej sytuacji gospodarczej kraju. Najskuteczniejsze wystąpienie Komitetu miało miejsce w 1935 roku, kiedy to prelininowano na instytucje i wydawnictwa naukowe o 40% mniej niż w roku poprzednim. Wspólne wystąpienie czterech towarzystw akademickich doprowadziło do uzyskania dotacji nadzwyczajnej, z której 60 000 zł przypadło Towarzystwu Naukowemu Warszawskiemu.

Komitet zajmował także stanowisko względem innych, dotyczących środowiska naukowego posunięć rządowych. M.in. w 1933 r. wystąpił z protestem wobec przygotowywanej ustawy o szkołach akademickich.

Głównym osiągnięciem Komitetu Porozumiewawczego było powołanie Rady Nauk Ścisłych i Stosowanych oraz Komitetów Naukowych, złożonych z przedstawicieli ośrodków badawczych w poszczególnych dziedzinach nauk ścisłych i stosowanych. Zadaniem RNSiS, w skład której wszedł Komitet Porozumiewawczy oraz przewodniczący i sekretarze poszczególnych Komitetów Naukowych, było zwrócenie wnikliwej uwagi na rozwój wszystkich dziedzin nauk ścisłych i stosowanych. Za pośrednictwem Komitetów miała ona informować świat nauki o dorobku polskich badaczy w poszczególnych dziedzinach oraz wydawać opinie we wszystkich sprawach związanych z organizacją i rozwojem nauk ścisłych i stosowanych, służyć fachową pomocą we wszystkich zagadnieniach związanych z potrzebami państwa w zakresie rozwoju nauki lub jej zastosowania, uzgadniać wnioski przedstawione przez poszczególne Komitety i zwoływać w miarę potrzeby zjazdy członków należących do dwóch lub więcej Komitetów Naukowych w celu podjęcia wspólnych prac. Rada Nauk Ścisłych i Stosowanych była pomyślana jako organ nadrzędny, koordynujący pracę powołanych Komitetów.

Pierwsze posiedzenie Rady odbyło się 29 listopada 1936 r. w Sali Kolumnowej Pałacu Staszica, a więc prawie w dniu święta TNW i w jego siedzibie. Można to uznać za fakt znamieny, zwłaszcza gdy dodamy, że Towarzystwo wzięło bardzo aktywny udział w pracach Rady. Krótka niestety działalność tej pierwszej w Polsce organizacji obejmującej nauki ścisłe i stosowane była bardzo owocna aż do wybuchu wojny 1939 r. Dotyczyła głównie związanych z rozwojem nauki potrzeb szkół akademickich oraz spraw instytutów badawczych.

Wojna przerwała także dobrze rozwijającą się działalność Komite-

tu Porozumiewawczego czterech towarzystw akademickich. Zamknięty został w ten sposób pewien etap w organizacyjnym rozwoju nauki polskiej, którego głównym inspiratorem, a następnie realizatorem było Towarzystwo Naukowe Warszawskie.

Nowy kształt organizacyjny nauki w Polsce został osiągnięty początkowo drogą rywalizacji TNW z PAU, a następnie w ścisłym współdziałaniu obu najważniejszych instytucji naukowych w kraju. Tak o tym mówił prezes PAU K. Kostanecki w dniu 25 listopada 1932 r. w

5. Pałac Staszica w Warszawie, siedziba Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, a następnie Polskiej Akademii Nauk

Pałacu Staszica, na uroczystym zebraniu Towarzystwa, które obchodziło wówczas dwudziestą piątą rocznicę swego założenia: „Jesteśmy współzawodnikami, ale we współzawodnictwie tym nie ma miejsca ani na zazdrość, ani na zawiść, każdy postęp, rozwój i osiągnięte wyniki odzywają się radosnym echem w bratniej instytucji, jest to współzawodnictwo najszlachetniejsze, bo przyświeca mu dążność do pomnożenia wspólnego nam skarbu, rozwoju nauki polskiej, która utrwała podwaliny bytu narodowego. Ta dążność podyktowała nam w ostatnich latach zjednoczenie się z innymi towarzystwami i instytucjami naukowymi, aby przez wspólne działanie podołać brzemieniu odpowiedzialności w dążeniu do ożywienia i zapewnienia postępu nauki polskiej”⁷.

⁷ Przemówienie Prezesa Polskiej Akademii Umiejętności Kazimierza Kostaneckiego, „Rocznik” TNW” 1932, s. 140.

W TNW i w PAU doceniano znaczenie obopólnych kontaktów i współpracy. Wyrazem tego była z jednej strony uchwała Zarządu Towarzystwa z 31 maja 1920 r., umożliwiająca w szybkim tempie przeprowadzenie wyboru członków PAU zamieszkałych w Warszawie na członków TNW, a z drugiej strony prawie jednoczesne mianowanie przez PAU delegatami Akademii w Warszawie prof. prof. Jana Kochanowskiego, aktualnego prezesa TNW (był nim w latach 1918—1925), i jego następcy na tym stanowisku Kazimierza Żórawskiego (był prezesem TNW w latach 1925—1931).

6. IV Prezes TNW — historyk
Jan Karol Kochanowski (1869—1949)

Współpraca organizacyjna i merytoryczna TNW z PAU, a także z innymi akademickimi towarzystwami naukowymi miała miejsce w polskich komitetach poszczególnych międzynarodowych unii naukowych, a następnie w Komitecie Porozumiewawczym, Radzie Nauk Ścisłych i Stosowanych oraz w takich instytucjach popierania nauki, jak Kasa im. Mianowskiego lub Fundusz Kultury Narodowej im. Józefa Piłsudskiego, gdzie towarzystwa te delegowały swoich przedstawicieli. Bliskie związki łączyły TNW zwłaszcza z Akademią Nauk Technicznych, z którą wspólne posiedzenia odbywał Wydział V. Przedstawiciele TNW byli oczywiście

cie obecni w radach naukowych różnych instytucji, brali udział w corocznych zjazdach polskich towarzystw i innych ośrodków naukowych.

Wspólne przedsięwzięcia łączyły poszczególne placówki TNW z ich odpowiednikami w innych instytucjach naukowych. Szczególnie bliskie, z natury rzeczy, były związki komisji i pracowni Towarzystwa z poszczególnymi zakładami i seminariami Uniwersytetu Warszawskiego, które często prowadzili ci sami uczeni, przeważnie profesorowie UW.

Stosunki TNW z zagranicą obejmowały przede wszystkim udział w międzynarodowych kongresach i zjazdach oraz wymianę wydawnictw. W 1926 r. TNW prowadziło wymianę z 315 zagranicznymi (i 144 polskimi) instytucjami naukowymi, w tym z 33 akademiami, 26 uniwersytetami, 40 bibliotekami, 23 muzeami, 101 towarzystwami naukowymi i 28 instytucjami wydawniczymi. W 1937 r. wymianę wydawnictw prowadzono już z 858 instytucjami, w tym z 167 krajowymi i 691 zagranicznymi.

W skład członków Towarzystwa (w 1918 r. liczba członków wynosiła 137 rzeczywistych i 11 honorowych, a w 1937 r. — 279, w tym 194 zwyczajnych, 70 korespondentów i 15 nadzwyczajnych) weszła z czasem pokaźna grupa uczonych zagranicznych, wzmacniając powiązania TNW z ogniskami badań naukowych na całym świecie.

Istniała także wymiana uczonych. Członkowie i pracownicy TNW wyjeżdżali do zagranicznych ośrodków badawczych. W placówkach TNW pracowali przyjezdni uczeni zagraniczni, czasami wygłaszając na posiedzeniach poszczególnych Wydziałów referaty na temat swojej dziedziny badań. Ponadto TNW współpracowało z mającym siedzibę w Pałacu Staszica Instytutem Francuskim w organizowaniu odczytów przedstawicieli nauki francuskiej.

W 1918 r. Towarzystwo składało się z trzech, od 1928 r. z czterech, a od 1930 r. z pięciu Wydziałów obejmujących poszczególne działy wiedzy. Przy Wydziałach istniały sekcje i komisje oraz pracownie i gabinety, w których odbywała się właściwa praca badawcza w Towarzystwie.

Ich liczba ulegała zmianom, co było powodowane przede wszystkim trudnościami finansowymi, organizacyjnymi (np. odejście kierownika placówki) oraz faktem tworzenia poza Towarzystwem ośrodków dublujących działalność pracowni TNW. Pewną rolę odegrały, omówione już, wskazania Komisji Rewizyjno-Reorganizacyjnej, zaakceptowane przez Zgromadzenie Ogólne i obowiązujące Zarząd Towarzystwa. Powstało jednak także kilka nowych placówek badawczych, działających stabilnie i nieprzerwanie aż do wybuchu wojny w 1939 r.

Obecnie omówimy pokrótce działalność wszystkich aktywniej pracujących placówek TNW według ich przynależności do poszczególnych Wydziałów, reprezentujących odnośne działy nauki.

Wydziałowi Językoznawstwa i historii literatury od 1916 r. prze-

wodniczył Adam Antoni Kryński, od 1925 r. Bronisław Gubrynowicz, od 1933 r. Józef Ujejski i od 1937 r. Stanisław Wędkiewicz. Przy Wydziale działała Komisja Językowa pod przewodnictwem Kryńskiego, a następnie Stanisława Szobera, i Komisja do badań nad historią literatury i oświaty, której przewodniczącym był Gabriel Korbut.

Zebrania Wydziału i obu Komisji stanowiły główne forum wygłaszania referatów z zakresu językoznawstwa i historii literatury. Swoje prace przedstawiali tam tak wybitni uczeni, jak wspomniani powyżej Kryński, Szober, Ujejski, Korbut, a także Witold Taszycki, Zenon Klemensiewicz, Zygmunt Szweykowski, Witold Doroszewski, Waław Borowy i wielu innych.

Przy wydziale istniał Gabinet Filologiczny, którego twórcą i kierownikiem był Gabriel Korbut. Stale uzupełniany, dzięki darom i zakupom, księgozbiór Gabinetu stał się warształtem pracy dla sporej grupy badaczy literatury i językoznawców oraz dla studentów UW (w 1930 r. dzienna frekwencja wynosiła około 10 osób).

Już w 1918 r. Korbut rozpoczął przygotowania do wydawania „Biblioteki pisarzy polskich XVIII i pierwszej ćwierci XIX wieku”. Współpracy w tym wydawnictwie podjął się cały szereg literaturoznawców m.in.: Ignacy Chrzanowski, Ludwik Bernacki, Waław Borowy, Zygmunt Szweykowski i Bronisław Gubrynowicz. Brak fundusów sprawił, że całe wydawnictwo stanęło pod znakiem zapytania. Z pomocą wystąpił wtedy Fundusz Kultury Narodowej. Z jego zasiłku wydano w 1934 r. dwa pierwsze tomy „Biblioteki” obejmujące *Pisma estetyczno-krytyczne* Kazimierza Brodzińskiego, a w 1936 r. *Pisma zebrane* Tymona Zaborowskiego. Sam Korbut przygotował do druku drugie wydanie swego fundamentalnego dzieła bibliograficznego *Literatura polska od początków do wojny światowej* (wyd. 2, t. 1—4, 1929—1930) oraz kilka prac mniejszych.

Rozrost księgozbioru, zwłaszcza po włączeniu doń biblioteki po Bronisławie Chlebowskiem, sprawił, że Korbut zmuszony został do szukania dla Gabinetu jakiegoś większego pomieszczenia (do tej pory mieścił się w niedużym lokum na II piętrze Pałacu Staszica). Uzyskał je od Biblioteki Narodowej, która odczuwała brak pracowni polonistycznej. Biblioteka przeznaczyła dla Gabinetu dwa pokoje w Pałacu Potockich i przejęła jego księgozbiór jako depozyt. Po śmierci Korbuta, który zmarł w trakcie przeprowadzki (1936 r.), Zarząd TNW powierzył opiekę nad Gabinetem Julianowi Krzyżanowskiemu, jako jego kuratorowi. Krzyżanowski, uzyskawszy zasiłek z FKN, przy pomocy ochotników i asystentów zinwentaryzował i skatalogował cały księgozbiór. W 1938 r. liczył on około 4000 pozycji, około 800 książek podręcznych i 3000 odbitek.

Wydziałowi II Nauk Historycznych, Społecznych i Filozoficznych przewodniczyli historycy od 1910 do 1922 r.

Jan Karol Kochanowski, a następnie, aż do 1939 r. Marceli Handelsman — historyk nowożytny i mediewista, twórca tzw. nowej szkoły historycznej warszawskiej. Handelsman przewodniczył także istniejącym przy Wydziale: Komisji Historycznej, Komisji Atlasu Historycznego Ziem Polskich, kierował Gabinetem Nauk Historycznych oraz Centralną Biblioteką TNW.

Do innych, bardziej czynnych placówek Wydziału II należała Komisja Bibliograficzna, kierowana przez twórcę i pierwszego dyrektora Biblioteki Narodowej, Stefana Demby (1862—1939), a przede wszystkim Instytut Nauk Antropologicznych i Etnologicznych, który wymaga dłuższego omówienia.

Na posiedzeniach Wydziału II wygłaszali referaty przeważnie historycy, m.in. Franciszek Bujak, Olgierd Górka, Oskar Halecki, Marceli Handelsman, Bohdan Nawroczyński, Władysław Tatarkiewicz, Henryk Elzenberg, oraz młodsi: Stanisław Herbst, Stefan Kieniewicz, Bogdan Suchodolski, Henryk Jabłoński, Marian Małowist i Aleksander Gieysztor.

Komisja Historyczna, pod kierunkiem Handelsmana, a następnie Józefa Siemińskiego — dyrektora Archiwum Głównego Akt Dawnych, zajęła się opracowywaniem bibliografii historii Polski XX wieku oraz pracami źródłowymi. Z czasem prace bibliograficzne przeniesiono do Gabinetu Nauk Historycznych i powołanej umyślnie w tym celu Komisji Bibliograficznej. Komisja Historyczna kontynuowała natomiast opracowywanie i wydawanie materiałów źródłowych znajdujących się w polskich archiwach i bibliotekach. Wydano m.in. *Kodeks mazowiecki* i *Najdawniejsze księgi sądowe mazowieckie*.

Po kilkuletnim zawieszeniu działalności spowodowanym trudnościami finansowymi Komisja rozpoczęła wydawanie swoich „Roczników”, w których drukowano materiały źródłowe i opracowania źródłoznawcze, ze szczególnym uwzględnieniem Mazowsza. Były one często referowane uprzednio na posiedzeniach Komisji. W 1936 r., dzięki zasiłkowi FKN, udało się wznowić po z górą 20 latach wydawanie *Diariuszy sejmowych z wieku XVIII*, których III tom ukazał się w opracowaniu Władysława Konopczyńskiego.

Brak funduszy bardzo ograniczał także działalność Komisji Atlasu Historycznego Ziem Polskich. Powstała ona na skutek uchwały powziętej przez delegatów Akademii Umiejętności, Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, Towarzystwa Naukowego we Lwowie i Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk na konferencji odbytej w Krakowie jeszcze w 1921 r. W pierwszym okresie działalności opracowano metodę i program inwentaryzowania materiałów geograficzno-kartograficzno-historycznych, wyłoniono podkomisje do opracowania poszczególnych zagadnień i przeprowadzono pierwsze kwerendy. Odbywano wtedy przeciętnie co miesiąc zebrania omawiając rezultaty badań. Później tempo prac zdecydowanie osłabło. Do 1939 r. zdołano jedynie opracować mapy

Podlasia (T. Żebrowski) i województwa płockiego w XVI i XVIII wieku (wspólnie z Seminarium Historii Gospodarczo-Społecznej UW, gdzie pod kierunkiem Stanisława Arnolda wykonał je J. Stelmasiak).

Kierowany, podobnie jak obie Komisje, przez Handlsmana Gabinet Nauk Historycznych opierał swą działalność na stale powiększanym księgozbiorze (w 1928 r. 2651 vol.), z którego korzystali polscy i zagraniczni pracownicy nauki oraz studenci historii z UW (w 1928 r. z księgozbioru skorzystało 1296 osób). Głównym zadaniem Gabinetu było opracowanie *Bibliografii historii Polski (1815—1914)*, która miała być kontynuacją *Bibliografii* Finkla. Prace nad nią pod kierunkiem Handlsmana prowadziło grono jego współpracowników, przede wszystkim Halina Bachulska, Stanisław Herbst i Ryszard Przelaskowski. W 1934 r., po otrzymaniu subwencji z MWRiOP oraz z Fundacji Rockefellera i zatrudnieniu większej liczby osób, prace te uległy przyspieszeniu. W czerwcu 1939 r. wydano pierwszy zeszyt *Bibliografii historii Polski (1815—1914)*. Równolegle prowadzono prace wstępne w związku z przygotowywanym pod auspicjami Międzynarodowego Komitetu Historycznego wydawnictwem *Bibliographie des Mélanges* oraz opracowano zarys dziejów rozwoju bibliografii historycznej w Polsce dla „Bulletin des Sciences Historiques”. W latach 1922 i 1923 w Gabinetcie ześrodkowane były prace Wydziału Wykonawczego Polskiego Komitetu Organizacyjnego Międzynarodowego Zjazdu Historii w Brukseli — przygotowano tu cały materiał referatów do druku w wydawnictwie *La Pologne du Congrès International de Bruxelles*.

Także głównym celem Komisji Bibliograficznej była kontynuacja bibliografii już kiedyś rozpoczętej. Tym razem szło o dalsze prowadzenie *Bibliografii polskiej* Karola Estreichera za lata 1901—1925. W 1935 r. zakończono gromadzenie materiału, doprowadzając stan liczbowy kartoteki do 125 383 tytułów. Przygotowania do wydania go drukiem przerwała wojna.

Istniejący przy Wydziale II Instytut Nauk Antropologicznych (a następnie i Etnologicznych) powstał opierając się na Pracowni Antropologicznej, najstarszej pracowni TNW, założonej przez Kazimierza Stołyhwę w 1905 r. przy Muzeum Przemysłu i Rolnictwa. Pracownia ta, pierwszy na ziemiach polskich i pierwszy w Europie Wschodniej ośrodek zajmujący się antropologią fizyczną, została w 1920 r. przemianowana na Zakład Antropologii TNW, który w 1921 r. rozwinięty został w Instytut Nauk Antropologicznych. Jego przewodniczącym został Kazimierz Stołyhwo, a zastępcą wybitny etnograf i etnolog Stanisław Poniatowski. W skład Instytutu, obok Zakładu Antropologii i Oddziału Archeologii, którymi kierował Stołyhwo, wszedł założony w 1920 r. Zakład Etnologii Poniatowskiego oraz Muzeum Prehistoryczne Erazma Majewskiego.

Stołyhwo kierował Zakładem i całym Instytutem aż do 1935 r., to

jest do momentu objęcia katedry na Uniwersytecie Jagiellońskim. Udało mu się w tym czasie przezwyciężyć piętrzące się stale, nieraz ogromne przeszkody natury materialnej. Przechodzące chroniczny kryzys finansowy TNW jedynie w małej części mogło przyjąć z pomocą Instytutowi. Niewystarczające były subwencje od instytucji państwowych, samorządowych oraz ofiary społeczne, napływające coraz węższą strugą. W tej sytuacji doszło nawet do tego, że Stołyhwo na pokrycie deficytu musiał zaciągnąć pożyczkę zabezpieczoną na hipotecę jego własnej wille. Następnym przewodniczącym Instytutu — Stanisław Poniatowski, wobec lepszej koniunktury gospodarczej, miał już łatwiejsze zadanie.

Kwestia istnienia lub nieistnienia Instytutu miała znaczenie zarówno w skali nauki polskiej, jak i europejskiej, zwłaszcza że Stołyhwo doprowadził w 1921 r. do uznania Instytutu jako Oddziału Polskiego Międzynarodowego Instytutu Antropologii. Stanowił on od tej chwili reprezentację polskiej antropologii, skupiał wszystkich wybitniejszych polskich antropologów i etnologów jako swych członków krajowych oraz wielu uczonych z innych krajów jako swych członków zagranicznych. Członkami zostali: Benedykt Dybowski, Stanisław Ciszewski, Ludwik Krzywicki i Julian Talko-Hryniewicz. Delegatami do Rady Zarządu Międzynarodowego Instytutu Antropologii: Jan Czekanowski, Józef Kostrzewski, Kazimierz Stołyhwo i Julian Talko-Hryniewicz. Wszyscy członkowie Instytutu zostali zaliczeni do kategorii *membres adherents* Międzynarodowego Instytutu Antropologii.

Z prac wykonanych w Zakładzie Antropologii, obok dokonań samego kierownika, takich jak prace nad typami antropologicznymi w Egipcie, badania antropologiczne emigrantów polskich w Brazylii oraz prace z zakresu metodologii antropologii (Stołyhwo jest autorem metody badań typów antropologicznych, zwanej metodą przekrojów korelacyjnych) wymienić należy prowadzone przez Stołyhwę, przy udziale laborantów Zakładu oraz studentów Wydziału Lekarskiego UW, badania antropologiczne na Pomorzu w okolicach Gdyni i Helu (umożliwione dzięki subwencjom MWRiOP oraz Elisabeth Thompson Science Fund z Bostonu), a także badania grup młodzieży w Warszawie i grup chorych w szpitalach warszawskich. W 1921 r. rozkazem ministra spraw wojskowych, Kazimierza Sosnkowskiego, do Zakładu przyłączony został Oddział Indywidualizacji Żołnierza, który we współpracy z istniejącym przy Zakładzie Oddziałem Antropologii Militarnej, kierowanym przez Jana Mydlarskiego, oraz Referatem Antropologicznym Ministerstwa Spraw Wojskowych przeprowadził pod kierunkiem Stołyhwy szeroko zakrojone badania (zbadano w latach 1921—1923 około 80 000 osób), mające w zamierzeniu Stołyhwy doprowadzić do opracowania antropologicznego atlasu Polski. Po objęciu w 1935 r. kierownictwa Zakładu przez Jana Mydlar-

skiego opracowano wojskowe zdjęcie antropologiczne Polski. Zbadano też pod względem antropologicznym ludność Karpat Wschodnich.

Dużą pomocą w pracy Stołyhwy była jego żona i asystentka, Eugenia Stołyhwo, autorka wielu prac z zakresu antropologii, główna opiekunka Muzeum Antropologicznego, prowadząca sprawy administracji całego Instytutu.

Systematycznie powiększane zbiory istniejącego przy Zakładzie Muzeum Antropologicznego i urzędnika Zakładu były wykorzystywane w zajęciach prowadzonych przez Stołyhwę na Wydziale Lekarskim UW i na Wydziale Matematyczno-Przyrodniczym Wolnej Wszechnicy Polskiej.

W kierowanym w latach 1920—1939 przez S. Poniatowskiego Zakładzie Etnologii Instytutu prowadzono badania nad niektórymi zwyczajami i ich związkami z wierzeniami i prawem. W późniejszych latach opracowywano materiały etnograficzne dotyczące Białorusi, pozostawione przez zmarłego pracownika Zakładu, Michała Federowskiego (czym zajmował się głównie Czesław Pietkiewicz). W Zakładzie, obok stałych współpracowników, pracowało dorywczo spore grono pracowników naukowych i studentów UW.

Z kolei Pracownia (a następnie Zakład) Archeologii pod kierunkiem Stefana Krukowskiego prowadził badania terenowe o dużym zasięgu w powiatach: warszawskim, krakowskim, chełmskim, radomskim, kozienickim, kieleckim, pińczowskim, zaleszczyckim i kilku innych, których rezultaty zostały opublikowane w wydawnictwach TNW. Obok kierownika największy udział miał w nich Zygmunt Prószyński, który zajmował się także m.in. opracowywaniem systematyki paleolitu.

Oddzielną placówką, jedynie luźno związaną z Instytutem, było Muzeum Archeologiczne im. Erazma Majewskiego, które zresztą w 1933 r. oddzieliło się od Instytutu. Powstało ono jeszcze w 1899 r. na podstawie kolekcji swego twórcy — archeologa i etnografa — E. Majewskiego. Po długich perypetiach związanych ze znalezieniem odpowiedniego pomieszczenia dla zbiorów Majewski przekazał je w 1921 r. TNW, pozostając do swej śmierci w 1922 r. dyrektorem Muzeum, które mieściło się na III piętrze Pałacu Staszica. Trwający stale remont Pałacu uniemożliwiał udostępnienie zbiorów szerszej publiczności. Dopiero po ośmiu latach nowy dyrektor Muzeum, Włodzimierz Antoniewicz, doprowadził do uroczystego otwarcia jego podwoi 25 listopada 1932 r. W skład Muzeum, obok zbiorów, wchodziła biblioteka, magazyny, pracownia fotograficzna, rysunkowa i preparatorska oraz sala wykładowa. Powierzchnia całego lokalu wynosiła 2500 m², z czego niemal połowa przypadła na sale wystawowe. W 1936 r. Muzeum zwiedziło 2210 osób.

Zbiory Muzeum powiększały się dzięki darom oraz pracom terenowym Antoniewicza, który już w 1924 r., korzystając z zasiłku Kasy im.

Mianowskiego, rozpoczął wykopaliska w różnych regionach kraju. W 1930 r. Muzeum wzięło udział w wystawie archeologicznej w Rydze, urządzonej z okazji konferencji archeologów bałtyckich. Z czasem Antoniewicz uczynił z Muzeum poważny ośrodek pracy naukowej. Prowadziło w nim badania, korzystając ze zbiorów i biblioteki, wielu uczonych z Polski i zagranicy. Sam dyrektor Muzeum, obok badań własnych, prowadził tu zajęcia ze studentami Studium Prehistorii UW, którego był profesorem. Prace własne i współpracowników drukował w organie Muzeum, „Światowicie”, którego 6 tomów ukazało się w latach 1924—1939. Tomy „Światowita” stanowiły główny obiekt wymiany wydawniczej, którą prowadzono z kilkunastoma instytucjami polskimi i 147 zagranicznymi (dane za 1932 r.).

Przy Instytucie istniała ponadto Biblioteka i dwie sekcje: Sekcja Posiedzeń Naukowych oraz Sekcja Orientalistyczna, pod przewodnictwem ks. Wilhelma Michalskiego, skupiająca wszystkich orientalistów zamieszkałych w Warszawie (w 1936 r. 21 osób). Na posiedzeniach obu Sekcji własne prace referowali zarówno uczeni z Instytutu, jak i spoza niego oraz goszczący w Polsce uczeni zagraniczni.

Wydziałowi III Nauk Matematyczno-Fizycznych przewodniczył od roku 1916 do 1925 Stanisław Józef Thugutt, następnie do 1928 r. Leon Kryński i ponownie od 1928 do 1939 r. Thugutt, zastępując Kryńskiego, który objął przewodnictwo w nowo utworzonym Wydziale IV Nauk Biologicznych. Na posiedzeniach obu Wydziałów wygłaszali referaty m.in.: Wacław Sierpiński, Kazimierz Kuratowski, Stefan Mazurkiewicz, Władysław Gorczyński, Ludwik Szperl, Ludwik Hirszfild, Kazimierz Bassalik, a najczęściej sam Thugutt.

Najważniejszą częścią składową TNW, działającą początkowo przy Wydziale III, a po 1928 r. przy Wydziale IV był drugi z instytutów Towarzystwa — Instytut Biologii Doświadczalnej im. Marcelego Nenckiego.

Dzieje tego Instytutu sięgają roku 1901, kiedy to uczniowie i sympatycy M. Nenckiego próbowali uczcić jego pamięć przez założenie w Warszawie towarzystwa nauk ścisłych. Jednak pełna realizacja tego projektu, na skutek różnych przeszkód, a zwłaszcza wojny, miała miejsce dopiero w 1919 r., kiedy to Towarzystwu udało się zapewnić ze strony państwa stałą subwencję na potrzeby powstającego Instytutu.

W skład Instytutu Biologii Doświadczalnej im. M. Nenckiego, który rozpoczął swą działalność w maju 1920 r., weszły: istniejący od 1913 r. Zakład Fizjologii, kierowany przez Kazimierza Białaszewicza, oraz utworzony w 1918 r. Zakład Biologii Ogólnej Romualda Minkiewicza. Przewodniczącym Instytutu w latach 1920—1926 był K. Białaszewicz, w latach następnych kolejno Minkiewicz, znowu Białaszewicz, Jan Dembowski i Mieczysław Bogucki.

Jednym z głównych dążeń kierowników Instytutu było skupienie

specjalistów w zakresie podstawowych tematów biologii doświadczalnej. W tym celu opracowano plan rozszerzenia Instytutu, tworząc specjalne oddziały w zakładach już istniejących lub też organizując nowe zakłady badawcze. Już w roku 1920 Instytut zorganizował Stację Hydrobiologiczną na jeziorze Wigry, która nawiązała żywe kontakty międzynarodowe, a w 1922 r. weszła do Międzynarodowego Zarządu Teoretycznej i Stosowanej Limnologii. W następnych latach powstały Zakłady: Embriologii (później przekształcony w Zakład Morfologii Doświadczalnej, Biometryczny, Stacja Morska na Helu i Stacja Biologiczna w Pińsku. Po śmierci kierownika Pracowni Neurobiologicznej, Edwarda Flatau (1932 r.), także ta placówka została włączona w skład Instytutu. W 1938 r. do Instytutu przyłączono jeszcze wileński Instytut Badań Mózgu.

Najwcześniej powstała placówka Instytutu — Zakład Fizjologii, kierowany przez K. Białaszewicza, prowadził badania nad przemianą materii i energii u zwierząt zmiennocieplnych (później także u owadów) oraz nad fizjologią zapłodnienia i rozwoju zarodkowego. Po 1928 r. prace Zakładu rozszerzono o prekursorskie badania nad fizjologią pracy organizmu ludzkiego oraz nad fizjologią układu nerwowego. W owocnym dla Zakładu okresie 1928—1936 ogłoszono drukiem 53 prace powstałe w ramach tego ośrodka. Do września 1934 r. Zakład mieścił się przy ul. Śniadeckich 8. W 1934 r. uzyskano nowe, bardziej odpowiednie pomieszczenia w gmachu Instytutu Radowego przy ulicy Wawelskiej 16 i tam Zakład przeniesiono.

Druga z kolei placówka Instytutu, kierowany przez biologa i literata R. Minkiewicza Zakład Biologii Ogólnej, zajmowała się analizą stosunku organizmu do środowiska otaczającego, a więc analizą przystosowań morfologicznych, fizjologicznych i etologicznych. W roku 1929 zakres badań Zakładu powiększono o zagadnienia etologii owadów w ich warunkach naturalnych, a w 1935 r. o badania mikromorfologiczne jądra. W latach 1928—1935 Minkiewicz i współpracownicy wydali drukiem 18 prac wykonanych w Zakładzie.

Program działalności Stacji Hydrobiologicznej nad jeziorem Wigry, prowadzonej przez światowej sławy hydrobiologa Alfreda Lityńskiego, inicjatora kierunku ekologicznego w badaniu biologii wód, obejmował w zasadzie wszystkie dziedziny jeziornawstwa. W pierwszym okresie (lata 1920—1922) zbierano i opracowywano materiały fizjograficzne i morfologiczno-systematyczne, dotyczące składu gatunkowego, warunków występowania i rozmieszczenia fauny i flory Wigier oraz jezior sąsiednich. Te wstępne badania miały na celu ułatwienie późniejszych poszukiwań limnologicznych. Następnie przeprowadzono badania specjalistyczne nad poszczególnymi przedstawicielami miejscowej fauny i flory (lata 1923—1924), a w końcu badania limnologiczne o charakterze syntetycznym (1925—1927). W roku 1928 Stację przeniesiono

do nowo wybudowanego gmachu, urządzonego zgodnie z potrzebami Stacji. Na inwestycje uzyskano z FKN 80 000 zł. Dzięki niej możliwe stało się po roku 1930 podjęcie prac chemicznych nad zawartością elektrolitu w wodzie jezior oraz wielu badań ekologicznych. W latach 1929—1934 ze Stacji wyszło drukiem 26 prac naukowych.

Stacja współpracowała stale z Centralnym Biurem Hydrograficznym, dostarczając mu pomiary wodoskazowe, oraz z PIM-em, przekazując doń systematycznie prowadzone spostrzeżenia meteorologiczne. Od 1934 r. Stacja prowadziła Wakacyjne Kursy Limnologiczne dla słuchaczy szkół wyższych.

Utworzony w 1922 r. Zakład Embriologii Eksperymentalnej, przekształcony następnie w Zakład Morfologii Doświadczalnej, kierowany był kolejno przez znanego zoologa i cytologa Józefa Eismonda, a w latach 1926—1934 przez Jana Dembowskiego, biologa i zoopsychologa, późniejszego pierwszego prezesa PAN. Odejście Dembowskiego, w związku z objęciem katedry uniwersyteckiej w Wilnie, sprawiło, że w 1934 zawieszono działalność placówki, której nie reaktywowano aż do wybuchu wojny.

Za kadencji Eismonda (1922—1925) w Zakładzie prowadzono badania nad chemizmem barwienia się za życia części składowych komórek zwierzęcych, a także opracowywano metodę prowadzenia trwałych, selektywnych hodowli planktonowych. Pod kierunkiem Dembowskiego rozpoczęto prace w dwóch kierunkach — eksperymentalno-morfologicznym i zoopsychologicznym. W latach 1928—1934 ogłoszono 18 prac wykonanych całkowicie lub częściowo w Zakładzie Morfologii.

Zakład Biometrii powstał w 1928 r. pod kierunkiem matematyka i statystyka Jerzego Sława-Neymana. Jego wyposażenie zakupiono dzięki zasiłkowi FKN. Trudności lokalowe sprawiły, że Zakład korzystał z gościny początkowo w GUS, a następnie w SGGW, gdzie współistniał z prowadzonym tam przez Neymana Zakładem Statystyki SGGW. Celem Zakładu Biometrii miało być opracowanie zastosowań statystyki matematycznej do zagadnień biologii. Wymagało to jednoczesnego opracowywania teorii statystyki matematycznej i w gruncie rzeczy to ona była cały czas głównym tematem prowadzonych w Zakładzie prac.

Dotyczyły one przeważnie teorii sprawdzania hipotez. Badania te prowadzono we współpracy ze Studium Statystyki Stosowanej Uniwersytetu Londyńskiego, a zwłaszcza z Karlem Pearsonem, profesorem tego Uniwersytetu, współtwórcą współczesnej statystyki, z którym Neyman wydał wspólnie wiele publikacji.

W latach 1930—1935 Neyman i współpracownicy wydrukowali 50 prac, z których 22 dotyczyły teorii statystyki, a pozostałe zastosowań statystyki w biologii i zagadnieniach społeczno-ekonomicznych. Te ostatnie prace inspirowane były przez szereg instytucji (np. GUS, In-

stytut Spraw Społecznych, Ministerstwo Reform Rolnych, które zwracały się do Zakładu, jako jedynej w Polsce placówki statystyki matematycznej, z prośbą o rozwiązywanie konkretnych problemów).

Ze względu na wyjazd Jerzego Sławy-Neymana do USA (gdzie Neyman, od 1938 r. profesor uniwersytetu w Berkeley, zyskał duże uznanie jako autor metody sprawdzania hipotez statystycznych oraz statystycznej metody badań nad rozmieszczeniem galaktyk) działalność Zakładu w 1936 r. została przerwana.

W roku 1932 MWRiOP w porozumieniu z Ministerstwem Przemysłu i Handlu powierzył Instytutowi im. Neckiego zorganizowanie Stacji Morskiej. Dyrektorem Stacji został mianowany Mieczysław Bogucki, zoolog i fizjolog, asystent w Zakładzie Fizjologii K. Białaszewicza, z czasem znany wśród hydrobiologów jako organizator i autor pionierskich badań biologii morza.

Stacja Morska składała się z dwóch ośrodków — na Helu i w Gdyni, gdzie umieszczono Oddział Rybacki Stacji Morskiej. Ogłoszone drukiem przez personel i przyjezdnych pracowników prace (w latach 1932—1936 było ich 28) można podzielić na dotyczące wzrostu i fluktuacji w składzie populacji ryb użytkowych, omawiające wyniki badań fauny polskich wód Bałtyku oraz badań hydrograficznych. Prowadzono także badania fizjologiczne i embriologiczne nad bezkręgowcami wodnymi i prace parazytologiczne nad pasożytami ryb.

Kontakty naukowe Stacji Morskiej, poza wymianą wydawnictw, obejmowały prace Boguckiego w Stacji Zoologicznej w Neapolu oraz w stacjach morskich w Plymouth, Roscoff, Ostendzie, Bergen, Helgolandzie i kilku innych. Od 1932 r. Dyrektor Stacji brał udział w dorocznym obradach Międzynarodowej Rady Badań Morza w charakterze eksperta delegacji polskiej.

Od 1933 r. w Stacji odbywały się w miesiącach letnich dwutygodniowe kursy biologiczne dla młodzieży szkół akademickich, natomiast od 1936 r. na Stacji rozpoczęły prace stypendyści MWRiOP.

Z początkiem 1935 r. do Instytutu Nenckiego wcielona została Pracownia Neurobiologiczna, która od roku 1911 pozostawała pod kierunkiem Edwarda Flatau, twórcy pierwszej polskiej szkoły neurologii, współtwórcy neurologii światowej. Przez dwadzieścia lat, pod kierunkiem Flataua dokonano tam wielu badań mózgu, prac z zakresu anatomii i patologii układu nerwowego. Ich celem było „wyświetlenie pochodzenia chorób nerwowych, sposobu ich rozwoju oraz stosowania na drodze eksperymentu prób leczenia tych chorób [...]”⁸. W Pracowni wspólnie z Flatauem działała grupa kilkudziesięciu lekarzy, przeważnie neurologów, którzy publikowali wyniki swych badań m. in. w wydawanych „Pracach z Pracowni Neurologicznej” i „Monografiach z Pracowni Neurologicznej”.

⁸ „Rocznik TNW” 1918, s. 107.

Po śmierci Flataua pełniącym obowiązki kierownika został jego długoletni asystent Teofil Simichowicz, a w 1935 r. Pracownia pod nowym kierownictwem wybitnego neuropatologa Kazimierza Orzechowskiego, jako Zakład Neurobiologii, weszła w skład Instytutu. Wiązało się to z otrzymaniem z MWRiOP stałego budżetu. Placówka została rozbudowana (otrzymała m.in. salę operacyjną) i lepiej wyposażona, uzyskując na ten cel subwencje z FKN i z Fundacji Rockefellera. Kontynuując prace prowadzone przez Flataua, utrzymano i rozbudowano kontakty ze szpitalami psychiatrycznymi i klinikami neurologicznymi, zwłaszcza z Kliniką Neurologiczną Uniwersytetu Warszawskiego.

W okresie międzywojennym polski dorobek naukowy w dziedzinie hydrobiologii był w dużej mierze zasługą, omówionych już, dwóch placówek Instytutu — Stacji Morskiej na Helu i Stacji Hydrobiologicznej na jeziorze Wigry. Zarząd Instytutu, pragnąc objąć badaniami cały zakres problematyki hydrobiologicznej w Polsce, doprowadził, po wstępnym rozpoznaniu sytuacji, do utworzenia w 1935 r. (dzięki subwencji FKN) Stacji Potamologicznej w Pińsku, która swymi badaniami miała objąć liczne na Polesiu rzeki i duże obszary bagienne. Kierownikiem Stacji został J. Wiszniewski, który mimo nawału zajęć organizacyjnych zdążył jeszcze przed wybuchem wojny opublikować kilka prac dotyczących raków w rzekach Polesia. Stacja rozpoczęła normalną działalność na przełomie lat 1938 i 1939.

Wreszcie ostatnią placówką Instytutu Nenckiego, przyłączoną w 1938 r., stał się wileński Instytut Badań Mózgu, kierowany do 1937 r. przez znanego neurologa Maksymiliana Rose.

W latach 1937—1939 w Instytucie Nenckiego wykonano i opublikowano 86 prac. Od początku istnienia Instytutu ich rozkład wyglądał w sposób następujący⁹.

Rok	Liczba prac opublikowanych	Rok	Liczba prac opublikowanych
1921	12	1928	13
1922	24	1929	18
1923	9	1930	20
1924	17	1931	19
1925	21	1932	20
1926	13	1933	36
1927	9	1934	29
		1935	23

Mimo że każdy prawie zakład i stacja posiadała własny księgozbiór, przy Instytucie istniała zasobna Biblioteka (około 10 000 pozycji w 1936 r.). Korzystało z niej stale przeciętnie 60-70 osób. Wymianę wy-

⁹ Według: B. Nawroczyński, *op. cit.*, s. 55.

dawnictw prowadzono z 40 polskimi i 202 instytucjami zagranicznymi (1936 r.).

Instytut był największą jednostką badawczą TNW. W 1939 r. warszawskie zakłady Instytutu zatrudniały na stałe 16 osób (w tym 7 pracowników naukowych i 2 laborantów). W pozawarszawskich zakładach Instytutu pracowało w tym czasie 26 osób (w tym 14 pracowników naukowych i 1 laborant).

Pozostałe placówki działające w zakresie dziedzin reprezentowanych przez Wydział III i IV to Komisja Fizjograficzna, Pracownia Meteorologiczna, Gabinet Aktynometryczny, Gabinet Matematyczny, Pracownia Mineralogiczna, Pracownia Radiologiczna i Pracownia Fizyczna. Nadbudowę nad tymi i innymi placówkami badawczymi tworzyła Rada Pracowni Naukowych, od 1918 r. pod przewodnictwem S. J. Thugutta, w skład której wchodziłi wszyscy kierownicy pracowni i zakładów TNW.

Komisja Fizjograficzna, która w 1918 r. rozpoczęła swoją działalność pod kierunkiem K. Stołyhwy, miała za zadanie skupić wokół TNW wszystkich pracowników „na polu fizjografii krajowej”, organizować państwowe instytuty fizjograficzne i popierać wydawnictwa z tego działu wiedzy.

Z pięciu Sekcji Komisji jedynie Sekcja Meteorologiczna (która przejęła działalność istniejącej od 1908 r. Komisji Meteorologicznej) i Sekcja Antropologiczna (która kontynuowała działalność Komisji Antropologicznej) rozpoczęły swoją, głównie posiedzeniową aktywność. W dalszym okresie, mimo formalnego utworzenia jeszcze Sekcji Zoologicznej i Botanicznej, czynna była jedynie Sekcja Meteorologiczna, której przewodniczący — Władysław Gorczyński był ponadto kierownikiem Pracowni Meteorologicznej, a następnie Gabinetu Meteorologicznego (przed wojną przemianowany na Gabinet Aktynometryczny).

Gorczyński — znany meteorolog i klimatolog (m. in. twórca klasyfikacji klimatów), pierwszy dyrektor PIM-u — prowadził w Pracowni stałe obserwacje dotyczące zwłaszcza natężenia promieniowania słonecznego i wypromieniowania.

W 1918 r. najważniejszym osiągnięciem Pracowni było opracowanie i wydanie nowych izoterm Polski, Europy i całej kuli ziemskiej. Miała to być część cyklu podstawowych opracowań klimatycznych, zawierających materiały źródłowe dla planowanej syntezy klimatografii nie tylko Polski, lecz również całego globu ziemskiego.

Z czasem Gorczyński przeszedł do prac nad promieniowaniem słonecznym. Rozwijano więc badania widma słonecznego, dyfuzyjnego promieniowania słonecznego oraz zajmowano się określaniem ilości ozonu atmosferycznego. Kierownik Gabinetu, w który przemianowana została Pracownia, prowadził badania klimatologiczne w Azji pld.-wsch. i w rejonie śródziemnomorskim (południowa Francja), porównując je z bada-

niami przeprowadzanymi na wybrzeżach Bałtyku. W Gabinetcie opracowywano także metody zastosowania promieniowania słonecznego do meteorologii, geofizyki i aktynometrii.

W okresie 1938—1939 Gabinet, poza swoim ośrodkiem w Warszawie, posiadał także placówkę w Obserwatorium Morskim w Gdyni oraz w Orłowie Morskim. Obok badań prowadzono na wybrzeżu akcję popularyzującą zagadnienia meteorologiczne i klimatologiczne.

Gabinet Matematyczny powstał w 1918 r. dzięki bibliotece, którą Samuel Dickstein podarował Towarzystwu jeszcze w 1914 r. Korzystali z niej przez cały okres międzywojenny uczeni i studenci UW (średnia dzienna frekwencja wynosiła w 1930 r. około 10 osób).

Pierwotnie Gabinet mieścił się w gmachu TNW przy ulicy Śniadeckich 8. W 1928 r. został przeniesiony do Pałacu Staszica, gdzie otrzymał jednak pomieszczenie tak małe, że paki z książkami stały nie rozpakowane przez 8 lat. Dopiero w 1936 r. (podobnie jak Gabinet Filologiczny) Gabinet otrzymał odpowiedni lokal w Bibliotece Narodowej (w Pałacu Potockich), której TNW przekazało księgozbiór w depozyt na lat 10.

Gabinet stanowił siedzibę grupy polskiej współpracującej z Międzynarodową Akademią Historii Nauk Ścisłych.

Założona przez Stanisława Thugutta Pracownia Mineralogiczna przystosowana była do badań chemiczno-mineralogicznych, w szczególności do studiów nad składem, budową i pochodzeniem minerałów. Tego też typu badania (z czasem rozszerzone o prace nad koloidami) w niej prowadzono. Thugutt stworzył w Warszawie silny ośrodek chemii minerałów. Pod jego kierunkiem pracował m. in. późniejszy profesor Uniwersytetu Wileńskiego i organizator Muzeum Ziemi Stanisław Małkowski.

W ostatnich latach przed II wojną światową Thugutt pracował nad chemią krzemianów. W latach 1937—1939, obok kilku prac z tego zakresu, przygotował publikację w „Neues Jahrbuch für Mineralogie”, w której przedstawił czytelnikowi zagranicznemu dorobek polskiej mineralogii. Pod redakcją Thugutta, nakładem TNW, ukazywało się „Archiwum Pracowni Mineralogicznej” a następnie „Archiwum Mineralogiczne”, za które drogą wymiany Pracownia otrzymywała 56 periodyków krajowych i 49 zagranicznych.

Istniejąca od 1913 r. przy TNW Pracownia Radiologiczna im. Mirosława Kernbauma, do 1925 r. pod kierownictwem Marii Curie-Skłodowskiej, miała od 1925 r. faktycznego kierownika w osobie ucznia Skłodowskiej, Ludwika Wertensteina. Skłodowska natomiast aż do swej śmierci pozostała kierownikiem honorowym, żywo interesując się prowadzonymi tam badaniami.

Mimo niewystarczających funduszy i braku odpowiedniego wyposażenia Pracownia osiągnęła istotne wyniki w zakresie nauki o promieniotwórczości i fizyki jądrowej. Prace prowadzone w latach 1918—1926

przez Wertensteina i współpracowników dotyczyły: odskoku promieniotwórczego, zmienności zjawisk promieniotwórczych, własności fizycznych emanacji radu i fosforescencji wywołanej przez ciała promieniotwórcze. Pracownia nawiązała kontakt ze znanym Cavendish Laboratory, w którym Wertenstein przeprowadził badania dotyczące wydzielania i pochłaniania gazów pod wpływem promieni radu oraz kondensacji radu w niskich temperaturach. W 1934 r. odkryto w Pracowni tzw. niesprężyste zderzenia neutronów (tj. takie, w których neutrony wchodzą w reakcje jądrowe). Było to jedno z pierwszych odkryć, które doprowadziły po latach do wyzwolenia energii atomowej. W tymże roku, w trzy miesiące po odkryciu przez Irenę i Fryderyka Joliot-Curie sztucznych izotopów promieniotwórczych, otrzymano w Pracowni pierwszy promieniotwórczy fluor i skand (Marian Danysz i Michał Żyw). Wkrótce potem Józef Rotblat otrzymał promieniotwórczy kobalt, izotop o rozległym zastosowaniu w medycynie i technice (Rotblat wziął potem udział — na emigracji w USA — w pracach nad budową pierwszej bomby atomowej). W ostatnich latach przed wojną badano (przy pomocy układu liczników Geigera i wzmacniaczy koincydencyjnych) także promienie kosmiczne.

W latach 1938—1939 w Pracowni odbywały się co tydzień konwersatoria dla pracowników naukowych na temat najnowszych zagadnień mechaniki kwantowej, a co dwa tygodnie szersze zebrania z referatami na temat promieni kosmicznych.

Co roku z Pracowni Radiologicznej wychodziło kilka prac (w latach 1938—1939 było ich 13) drukowanych przeważnie nie w wydawnictwach TNW, lecz w innych polskich i zagranicznych periodykach specjalistycznych.

Od roku 1918 do 1929 z Pracownią Radiologiczną związany był Oddział Chemii Koloidów, którego kierownikiem został Hilary Lachs, znany fizykochemik. W latach 1930—1932 Oddział ten przekształcony został w samodzielną Pracownię. Prowadzono tam badania fizykochemiczne nad trwałością i koagulacją koloidów oraz nad potencjałem elektrokinetycznym i nad właściwościami węgla koloidalnego. Opracowywano też zagadnienia związane z zastosowaniem chemii koloidów w technice.

Brak środków na prowadzenie Pracowni był powodem jej likwidacji w 1932 r. Jej wyposażenie przekazano Zakładowi Chemii Fizycznej Wolnej Wszechnicy Polskiej, której Lachs był profesorem.

Od 1921 r. działała przy TNW Pracownia Fizyczna, na kierownika której powołano fizyka Czesława Białobrzeskiego, uczonego o dużym wkładzie w rozwój astrofizyki światowej. Pracownia ta, wraz z Pracowniami Mineralogiczną i Radiologiczną, miała wejść w skład Instytutu Fizyko-Chemicznego, którego utworzenie rozważano w Zarządzie TNW. Miał to być trzeci Instytut Towarzystwa.

Do jego utworzenia jednak nie doszło. Pracownia Fizyczna oparta

była na zbyt wątej podstawie materialnej, by mogła stanowić silny ośrodek badań. Wchodziła w skład prowadzonego przez Białobrzeskiego Wydziału Badań Ścisłych, który z kolei był częścią Instytutu Fizycznego przy Muzeum Przemysłu i Rolnictwa. W latach 1924—1926 nie prowadziła działalności.

W pozostałych latach prowadzono w niej badania nad promienianiem komórek nieprzewodzących i półprzewodzących pod wpływem pola elektrycznego. W Pracowni rozpoczął swe znane badania linii widmowych rtęci Stanisław Mrozowski, który później w USA zyskał duże uznanie swymi dociekaniem nad węglem. Wyniki badań publikowano przeważnie w naukowym czasopiśmiennictwie zagranicznym.

Pracownia funkcjonowała dzięki zasiłkowi MWRiOP, jej biblioteka i przyrządy stanowiły depozyt Ministerstwa. Z chwilą gdy utworzono Zakład Fizyki Teoretycznej przy Uniwersytecie Warszawskim cały depozyt Ministerstwa został mu przekazany, Pracownia Fizyczna TNW przestała istnieć (w grudniu 1931 r.).

Powstałemu najpóźniej z Wydziałów TNW, bo w marcu 1930 r., Wydziałowi V Nauk technicznych przewodniczył Aleksander Wasiutyński (1859—1944), jeden z współtwórców nowoczesnego kolejnictwa, znany już w XIX wieku budowniczy linii kolejowych, teoretyk konstrukcji torów (był pionierem w skali światowej badania naprężeń w torze kolejowym).

Wydział, jak już wspomniano, odbywał wspólne posiedzenia z Akademią Nauk Technicznych. Referaty na nich wygłaszali m. in.: prezes ANT Maksymilian Tytus Huber, Wojciech Świętosławski, Mieczysław Wolfke, Stefan Pieńkowski, Witold Pogorzelski, Witold Broniewski, Aleksander Krupkowski i wielu innych równie wybitnych uczonych z zakresu nauk stosowanych. Wydział nie posiadał własnych placówek badawczych w obrębie TNW (głównie z braku koniecznych znacznych środków), jego członkowie działali natomiast w pracowniach Politechniki Warszawskiej i innych szkół technicznych oraz w związanych z przemysłem ośrodkach badawczych.

Na koniec warto wspomnieć o Bibliotece Centralnej TNW, istniejącej pod opieką M. Handelsmana. Powiększana darami osób prywatnych i instytucji, posiadała w 1938 r. 14 375 pozycji. Formalnie w jej skład wchodziły także księgozbiory poszczególnych placówek TNW. Z Biblioteki Centralnej korzystali liczni pracownicy nauki, głównie z UW, studenci i niektóre instytucje. Za jej pośrednictwem prowadzono wymianę wydawnictw w Polsce i z zagranicą.

Kończąc, krótki z konieczności, przegląd działalności naukowych placówek TNW warto jeszcze raz podkreślić fakt złej sytuacji materialnej Towarzystwa, bowiem odbiła się ona niekorzystnie na dorobku na-

ukowym TNW, który w bardziej sprzyjającej sytuacji finansowej mógł być znacznie większy.

Towarzystwo mogło udzielić swoim placówkom badawczym jedynie bardzo ograniczonej pomocy. W rezultacie prawie wszystkie pracownie i zakłady uzależnione były od subwencji państwowych oraz od ofiar różnych instytucji i osób prywatnych¹⁰. Niektóre z tych pracowni, nie wymagające kosztownej aparatury i opłacania pracowników, utrzymywane były sumptem ich kierowników. W tej sytuacji zdarzało się i tak, że wielu pracowników etatowych Towarzystwa pozbawionych było mieszkań, a nawet latami swych poborów. Nikt jednak, jak stwierdził w roku 1923 K. Stołyhwo, nie opuścił swego stanowiska, a praca naukowa posuwała się naprzód¹¹.

W 1930 r., w związku ze szczególnie ciężkim kryzysem finansowym Towarzystwa, postanowiono wynająć dotychczasową siedzibę TNW przy ulicy Śniadeckich 8 i przenieść się do Pałacu Staszica, jeszcze wewnątrz nie wykończonego. Według słów Sekretarza Generalnego TNW Edwarda Lotha był to czyn heroiczny, który pociągnął za sobą konieczność nagłego przeniesienia do niekorzystnych warunków nie tylko biura i centrali, lecz również Biblioteki TNW, Zakładów Instytutu Antropologicznego i kilku innych pracowni (na Śniadeckich 8 pozostał jedynie Instytut im. Nenckiego). Loth w sposób dramatyczny przedstawił ówczesną sytuację: „Praca naukowa w Instytutach badawczych maleje, brak nam opału i światła, następuje redukcja personeelu i poborów [...]”¹².

Kryzys dotknął wszystkie placówki naukowe, choć nie wszystkie jednakowo. Najbardziej ucierpiały wymagające znacznych nakładów eksperymentalne pracownie fizykochemiczne i biologiczne. Najmniej placówki humanistyczne. W 1932 r. Loth, stwierdzając, że większość ośrodków naukowych TNW wegetuje, do tych, które nadal mogą poszczycić się intensywną działalnością, zaliczył Komisję Historyczną, Komisję Bibliograficzną i Muzeum Archeologiczne im. E. Majewskiego¹³.

Nie zmienia to jednak faktu, że właśnie osiągnięcia zakładów przyrodniczo-matematycznych stanowią najcenniejszy, liczący się w skali nauki światowej dorobek Towarzystwa.

¹⁰ Dużo do zawdzięczenia swemu długoletniemu mecenasowi, Józefowi Kernbaumowi, miała zwłaszcza Pracownia Radiologiczna. Kernbaum przez cały okres międzywojenny był najbardziej hojnym mecenasem Towarzystwa spośród osób prywatnych. Łożył nie tylko na Pracownię Radiologiczną, lecz również na wydawnictwa i na inne cele związane z działalnością TNW.

¹¹ *Sprawozdanie z czynności Towarzystwa Naukowego Warszawskiego za czas od 1 lipca 1922 r. do 1 lipca 1923 r. przez Sekretarza Generalnego TNW Kazimierza Stołyhwę przedstawione na zebraniu dorocznym TNW dn. 25 listopada 1923 r.*, Warszawa 1924, s. 1—2.

¹² *Sprawozdanie Sekretarza Generalnego TNW Edwarda Lotha z czynności Towarzystwa w latach 1930—1932*, „Rocznik TNW” 1932, s. 145.

¹³ Jw., s. 146—147.

Lepsza koniunktura gospodarcza odbiła się korzystnie na aktywności placówek TNW, które właśnie w latach przed wybuchem wojny weszły w najbardziej owocny okres swojej działalności.

Znalazło to swój wyraz m. in. w ilości publikacji wychodzących z pracowni TNW, ogłaszanych w polskim i międzynarodowym czasopiśmiennictwie naukowym, a także w produkcji wydawniczej samego Towarzystwa.

Wielkość dorobku wydawniczego TNW w latach 1919—1939 przedstawia poniższe zestawienie¹⁴.

Rok	Liczba wydanych arkuszy druku	Rok	Liczba wydanych arkuszy druku
1919	75	1929	246
1920	56	1930	237
1921	62	1931	130
1922	77	1932	151
1923	150	1933	261
1924	5	1934	80
1925	98	1935	142
1926	130	1936	180
1927	111	1937	285
1928	127	1938—1939	495

Na wydawnictwa TNW przed I wojną światową składały się „Prace TNW” — o charakterze monograficznym i „Wydawnictwa TNW” — zawierające publikacje materiałów. Po 1914 r. do obu tych serii doszło wiele nowych, choć czasem kończących swój żywot na 1 tomie.

Wydawnictwa seryjne TNW w latach 1918—1939¹⁵

Wydział I

„Prace Filologiczne”	1921 r.	1 tom
„Prace Komisji do badań nad historią literatury i oświaty”	1927 i 1929 r.	2 tomy

Wydział II

„Rozprawy Historyczne”	od 1921 do 1939 r.	22 tomy
„Rozprawy z polskiego prawa politycznego dawnego i obowiązującego”	1927—1928	1 tom
„Światowił”	od 1924 do 1939 r.	6 tomów

Wydział III i Wydział IV

„Archiwum Nauk Antropologicznych”	od 1921 do 1930 r.	3 tomy
„Prace Instytutu im. Nenckiego”	od 1921 do 1935 r.	10 tomów
„Acta Biologiae Experimentalis”	od 1928 do 1939 r.	13 tomów
„Prace Stacji Morskiej na Helu”	od 1932 do 1935 r.	2 tomy
„Archiwum Hydrobiologii i Rybactwa”	od 1926 do 1939 r.	12 tomów

¹⁴ Według: B. Nawroczyński, *op. cit.*, s. 83.

¹⁵ Jw., s. 83—84.

„Archiwum Nauk Biologicznych”	od 1921 do 1939 r.	9 tomów
„Pamiętnik Fizjograficzny”	1922 r.	1 tom
„Planta Polonica”	od 1930 do 1939 r.	8 tomów
„Prace z Pracowni Neurobiologicznej”	1919 r.	1 tom
„Monografie z Pracowni Neurobiologicznej”	od 1923 do 1928 r.	1 tom
„Archiwum Pracowni Mineralogicznej”	od 1925 do 1939 r.	13 tomów
„Paleontologia Ziemi Polskich”	1919 r.	1 tom
„Prace Matematyczno-Fizyczne”	od 1937 do 1939 r.	1 tom

W sumie do 1939 r. wydano ponad 100 tomów publikujących rezultaty prac Komisji i Zakładów TNW. Według M. Handelsmana w tych wydawnictwach zawarty został prawie cały dorobek środowiska naukowego warszawskiego, bowiem obok rozpraw profesorów szkół wyższych drukowano w nich także najlepsze prace doktorskie, prawie wszystkie habilitacyjne i niektóre wychodzące z archiwów¹⁶.

7. Stanisław Staszic, założyciel Towarzystwa Przyjaciół Nauk i fundator jego siedziby

¹⁶ M. Handelsman, *op. cit.*, s. 72.

W roku 1938 TNW w pięciu Wydziałach zrzeszało 290 członków, przeważnie wybitnych uczonych, co do wielkości będąc drugim po PAU akademickim towarzystwem naukowym w Polsce. Niekwestionowane pierwsze miejsce zajmowało natomiast Towarzystwo pod względem posiadanych ośrodków badawczych — stacji naukowych, pracowni i laboratoriów doświadczalnych. W tymże 1938 r. TNW miało osiemnaście placówek tego typu, które zatrudniały 72 pracowników i stałych współpracowników. Był to duży potencjał badawczy, wywierający znaczny wpływ na kierunek prac prowadzonych w całym kraju.

Wojna 1939 r. przerwała działalność Towarzystwa i zniszczyła całkowicie lub częściowo jego placówki naukowe. Nie zniweczyła jednak dużego dorobku, znaczącego w skali nauki światowej, wyrażającego się najoczywiściej w wielu publikacjach w polskim i międzynarodowym czasopiśmiennictwie, w wielu książkach, a przede wszystkim w dużym gronie wybitnych, młodych uczonych, rozpoczynających działalność badawczą w pracowniach TNW. Ci z nich, którzy przeżyli wojnę i okupację, twórczo kontynuują pracę swoich nauczycieli i kierowników, wnosząc duży wkład w rozwój polskiej i światowej nauki oraz przekazując następnemu pokoleniu młodych badaczy godne naśladowania wzory.

III. TNW W LATACH 1939—1952

W chwili wybuchu II wojny światowej Towarzystwo Naukowe Warszawskie składało się z pięciu Wydziałów i trzech sekcji, posiadało dwa instytuty badawcze, cztery gabinety i dwie pracownie. Obok Biblioteki Centralnej TNW funkcjonowały biblioteki specjalistyczne poszczególnych zakładów. Wydawnictwa TNW dochodziły do 180 arkuszy druku rocznie, a stosunki naukowe utrzymywało Towarzystwo z ponad 700 instytucjami, w tym około 600 ośrodkami zagranicznymi.

Już w czasie oblężenia Warszawy w 1939 r. Pałac Staszica trafiony został przez pocisk artyleryjski, który zburzył część dachu i spowodował zawalenie się kilku pięter. Najbardziej ucierpiała Biblioteka Towarzystwa, część książek uległa zniszczeniu, reszta wraz z gruzem osunęła się do piwnic. W ratowaniu książek — wydobywaniu ich z gruzów, oczyszczaniu i segregowaniu brał udział ówczesny sekretarz generalny, prof. Stefan Mazurkiewicz. Ponieważ konta Towarzystwa zostały zablokowane, a gotówka znajdująca się w kasie zabrana przez gestapo, Prezydium Towarzystwa postanowiło zdobyć fundusze na najpilniejszą naprawę dachu inną drogą. Pieniądze uzyskano oddając w dzierżawę 400-morgowy majątek Leszczyny w Siedleckiem otrzymany przed wojną z zapisu Karola Holnickiego-Szulca.

Tuż po zajęciu Warszawy przez wojska niemieckie lokal biura TNW w listopadzie 1939 r. został opieczętowany przez gestapo, które skonfis-

kowało wszystkie akta personalne członków Towarzystwa, a także cały materiał przygotowywanego do druku „Rocznika” za lata 1938—1939.

W 1940 r. odbyło się jedyne w okresie okupacji zebranie Zarządu Towarzystwa w mieszkaniu Prezesa Wacława Sierpińskiego. Na zebraniu tym poinformowano członków, iż Prezydium TNW otrzymało pismo od władz niemieckich, zawiadamiające o zamknięciu Towarzystwa i konfiskacie jego majątku na rzecz Generalnej Guberni, utworzonej przez okupantów z części ziem polskich. Mimo likwidacji Towarzystwa postanowiono w miarę możliwości kontynuować tajną działalność naukową Wydziałów. Jak pisze B. Nawroczyński¹, wydziały humanistyczne istotnie zbierały się podczas okupacji.

Na Wydziale I odbyły się w 1942 r. dwa tajne zebrania w mieszkaniu Juliana Krzyżanowskiego. Na posiedzeniu w dniu 7 stycznia 1942 r. Krzyżanowski wygłosił wspomnienie pośmiertne o Ignacym Chrzanowskim, Ananiasz Zajązkowski o Stanisławie Schayerze. Kolejne posiedzenie w dniu 8 lutego 1942 r. poświęcone było nowym pracom o Josep-hie Conradzie, które referował Andrzej Tretiak. Planowane na marzec posiedzenie już nie odbyło się, gdyż Tretiak był poszukiwany przez hitlerowską policję. Zginął, wraz z innymi mieszkańcami tzw. „domu profesorskiego” na Mariensztacie, zamordowany przez hitlerowców 3 sierpnia 1944 r. w okresie walk o Starówkę.

Członkowie rozszerzonego Wydziału II zbierali się co miesiąc od jesieni 1941 r. aż do wybuchu powstania w 1944 r. W zebraniach przewodniczył Bogdan Nawroczyński, referaty wygłaszali: Stefan Baley, Czesław Białobrzeski, Witold Doroszewski, Sergiusz Hessen, Witold Jabłoński, Kazimierz Kumaniecki, Tadeusz Kotarbiński, Bogdan Nawroczyński, Bogdan Suchodolski, Zofia Szymdtowa, Zygmunt Szweykowski, Władysław Tatarkiewicz i Andrzej Tretiak.

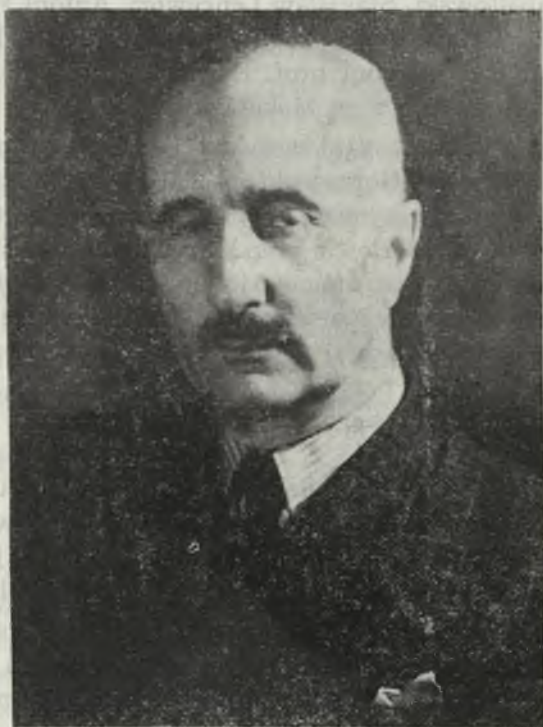
Wielu członków Towarzystwa kontynuowało w czasie okupacji poprzednie prace naukowe w swych prywatnych mieszkaniach. Pisano dużo, gdyż o badaniach laboratoryjnych i archiwalnych nie mogło być mowy. Jak pisze Nawroczyński: „Niektórzy z autorów, wyszedłszy z ruin warszawskich, zdołali odtworzyć swoje dzieła później. Byli tacy, którzy wygrzebali swoje rękopisy z gruzów. Ale to były wyjątkowe wypadki”². Upór, z jakim kontynuowano prace, jest tym bardziej godzien podkreślenia, że sytuacja materialna większości uczonych w okresie okupacji była tragiczna. W większym stopniu niż pozostała część społeczeństwa nie potrafili dostosować się do wymogów okupacyjnego życia.

¹ B. Nawroczyński, *Towarzystwo Naukowe Warszawskie*, s. 87.

² *Ibidem*.

Część pozostałych w Warszawie w czasie okupacji członków TNW brała także udział w tajnym nauczaniu. Działająca od 1942 r. podziemna Komisja Nauki i Szkół Wyższych objęła dotychczas działające komplety tajnego nauczania we wspólną organizację, opiekę nad kompletami na terenie Warszawy powierzając Bogdanowi Nawroczyńskiemu, członkowi TNW od 1931 r.

Jedne z pierwszych kompletów w Warszawie zorganizowane zostały na Wydziale Prawa UW przez prof. Józefa Rafacza, członka TNW od 1931 r., który zginął później razem z prof. Tretiakiem w 1944 r. Komplety architektoniczne organizował prof. Stefan Bryła, członek TNW od 1936 r., aresztowany wraz z rodziną 14 listopada 1943 r. i stracony na początku grudnia.

8. Władysław Tatarkiewicz — wiceprezes TNW
w latach 1937—1946

Straty osobowe Towarzystwa Naukowego Warszawskiego w okresie wojny i okupacji były ogromne. W 1938 r. Towarzystwo liczyło 290 członków, na początku 1946 r. było ich już tylko 198. W ciągu wojny zmarło 74 członków, a więc jedna czwarta, w sumie zaś Towarzystwu ubyło 92 członków, czyli ponad jedna trzecia pierwotnego składu.

Trudne warunki bytowe okresu okupacji, a także spowodowany nią głęboki kryzys psychiczny przyczyniły się do przedwczesnej śmierci wielu uczonych. W wyniku działań wojennych w czasie oblężenia Warszawy we wrześniu 1939 r. zginęli: Mieczysław Konopacki, Karol Lutoński i Oskar Sosnowski. Aresztowany 9 listopada 1939 r. Konstanty Krzeczkowski zmarł 10 grudnia, w kilka dni po zwolnieniu z więzienia. W obozach koncentracyjnych zamordowano: Ignacego Chrzanowskiego, Marcelego Handelsmana, Zygmunta Łempickiego, Stanisława Poniatowskiego, Józefa Siemieńskiego. W egzekucjach publicznych, m. in. w Palmirach i w ruinach getta, straceni zostali: Stefan Kopeć, Antoni Łomnicki, Stanisław Ruziewicz, Kazimierz Smoleński, Adam Zieleńczyk. W czasie powstania warszawskiego zginęli: Zygmunt Batowski, Stefan Bryła, Seweryn Dziubałowski, Stanisław Lencewicz, Antoni Przeborski, Stanisław Przyłęcki, Wacław Roszkowski, Andrzej Tretiak. Dnia 15 września 1944 r. zginął pod gruzami prof. Edward Loth, ppłk Armii Krajowej, szef sanitarny powstańczego Mokotowa.

Tragiczne były także losy placówek TNW i ich pracowników. Kierowany przez Władysława Gorczyńskiego Gabinet Aktynometryczny poza ośrodkiem w Warszawie miał również placówki w Obserwatorium Morskim w Gdyni oraz w Orłowie Morskim w willi „Maciejka”. Po zajęciu Gdyni i Orłowa wojska niemieckie umieściły w willi „Maciejka” wojskową lotniczą stację meteorologiczną. Jesienią 1944 r. zbiory biblioteczne i urządzenia gdyńskiej placówki zostały wywiezione do Hamburga. Zaginęły wówczas przyrządy aktynometryczne, w tym cenne spektrografy. Warszawski księgozbiór Gabinetu wraz z materiałami i opracowaniami zaginął. W 1943 r. zamordowany został w obozie koncentracyjnym Majdanek pod Lublinem asystent Gabinetu, Roman Weroży. Władysław Gorczyński, znajdujący się podczas wojny w USA, gdzie wyjechał w sierpniu 1939 r. na Międzynarodowy Zjazd Unii Geodezyjno-Geograficznej w Waszyngtonie, powrócił do Polski w 1947 r.

Gabinet Filologiczny im. Gabriela Korbuta kierowany był przez Juliana Krzyżanowskiego. Do 1943 r. przetrwał w Pałacu Potockich bez większych zmian, odbywały się w nim wykłady kompletów tajnego Uniwersytetu. Część cenniejszych książek przeniesiono do mieszkań prywatnych, inwentarze zaś do Pałacu Staszica. W sierpniu 1943 r. niemiecki komisarz biblioteczny opieczetował zakład i zarządził przeniesienie zbiorów do Biblioteki Narodowej przy ul. Rakowieckiej. W czasie ewakuacji Warszawy zbiory zostały wywiezione m. in. do Piotrkowa i w okolice Królewca. Stamtąd też powróciło w latach 1945—1946 około 60% zbiorów. Przepadły jednak całe szafy, m. in.: wydania zbiorowe klasyków polskich — Mickiewicza, Słowackiego, Norwida, wydania pisarzy wieku XVIII w pierwodrukach, a także część wydań zbiorowych Kraszewskiego, Chodźki, Kaczkowskiego i innych.

Księgozbiór Gabinetu Matematycznego przechowywany był w czasie wojny w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego. Księgozbiór ten z pewnymi stratami ocalał. Ofiarodawca księgozbioru i kurator Gabinetu, prof. Samuel Dickstein, ostatni z pokolenia Szkoły Głównej, zmarł w dniu kapitulacji Warszawy 28 września 1939 r.

Gabinet Nauk Historycznych był czynny do 6 września 1939 r. Wówczas to przeniesiono do magazynów w podziemiach Pałacu Staszica rękopisy i stare druki oraz alfabetyczny i rzeczowy egzemplarz Bibliografii Historii Polskiej. Gdy Pałac Staszica trafił pocisk artyleryjski, zniszczony został cenny zbiór map. Reszta księgozbioru, przeniesiona przez prof. Handelsmana i asystentów do Biblioteki Uniwersyteckiej, ocalała. Gesta-
po zabrano materiały Bibliografii Międzynarodowej, które wywieziono do Berlina. Po wojnie znalazły się w posiadaniu Międzynarodowego Komitetu Historycznego w Paryżu. Zdekompletowany księgozbiór Gabinetu Nauk Historycznych został po wojnie oddany w depozyt Instytutowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego. Kierownik Gabinetu, Marce-
celi Handelsman, ukrywający się w Milanówku pod Warszawą, został na skutek denuncjacji aresztowany w czerwcu 1944 r. Skierowany do obozu koncentracyjnego w Gross-Rosen i Dora-Nordhausen zginął w marcu 1945 r.

Instytut Biologii Doświadczalnej im. Marcelego Nenckiego w przededniu wojny składał się z trzech zakładów: Zakładu Fizjologii Zwierząt, mieszczącego się w wynajętym lokalu Instytutu Radowego, oraz Zakładu Biologii Ogólnej i Zakładu Neurobiologii, mieszczących się w budynku TNW przy ul. Śniadeckich. Tam także znajdowała się Biblioteka Instytutu. Ponadto poza Warszawą czynne były trzy stacje: Stacja Hydrobiologiczna na jeziorze Wigry, Stacja Morska na Helu, Stacja Biologiczna w Pińsku nad Piną w dorzeczu Prypeci.

W czasie oblężenia Warszawy budynek Instytutu Radowego i dom przy ul. Śniadeckich zostały poważnie uszkodzone. Zniszczona została aparatura laboratoryjna, natomiast część księgozbioru wydobyto z gruzów i przeniesiono do gmachu Medycyny Sądowej przy ul. Oczki. Budynek ten niestety spłonął wraz z książkami po nalocie w 1942 r. Po wyremontowaniu budynku przy ul. Śniadeckich przez Zarząd Miejski część inwentarza przeniesiono z powrotem do budynku. Prace naukowe zostały przerwane. Jedynie Kazimierz Białaszewicz uruchomił jeden pokój laboratoryjny pod pozorem wykonywania analiz gleby dla Wydziału Plantacji Miejskich i usiłował kontynuować swe prace nad metamorfozą owadów. Białaszewicz, inicjator i długoletni dyrektor Instytutu im. Nenckiego, zmarł 19 stycznia 1943 r.

Stacja Hydrobiologiczna na jeziorze Wigry w momencie wybuchu wojny miała ukończony druk tomu XII „Archiwum Hydrobiologii i Rybactwa”. Niestety cały gotowy nakład uległ zniszczeniu. Po zajęciu Sta-

cji przez władze niemieckie kierownik Alfred Lityński przeniósł się do sąsiedniej wioski, gdzie zmarł w 1945 r. Część sprzętu laboratoryjnego Stacji została wywieziona do Niemiec i Stacji Jeziorowej w Giżycku na Mazurach. Ocalałą w Giżycku część wyposażenia Stacji odnaleziono w Stacji Rzecznej Instytutu Gospodarstwa Wiejskiego w Puławach, część biblioteki odnaleziono w Suwałkach. Po wojnie ocalałe resztki wyposażenia i biblioteki przekazano do Łodzi, gdzie Instytut był reaktywowany.

Stacja Morska na Helu, przeniesiona w końcu 1938 r. do nowego gmachu w Gdyni, została przez hitlerowców zajęta. Okupanci zniszczyli cały nakład „Biuletynu Stacji Morskiej” nr 4, a personel placówki wysiedlili z terenów Pomorza. Inwentarz Stacji wywieziony do Hamburga udało się po wojnie rewindykować.

Stacja Biologiczna w Pińsku, zajmująca się badaniami wód Polesia, została po zmianie granic przejęta przez władze radzieckie.

Instytut Nauk Antropologicznych i Etnologicznych ucierpiał tylko w niewielkim stopniu w czasie oblężenia Warszawy. Mimo opieczętowania Zakładu Antropologii przez władze niemieckie jego kierownik Jan Mydlarski i dyrektor Instytutu Stanisław Poniąkowski wynosili cenniejsze obiekty. Za zgodą okupantów zbiory przeniesiono do Państwowego Muzeum Archeologicznego w Muzeum Narodowym. Zbiory przetrwały z pewnymi stratami. Bibliotekę Zakładu Etnologii przechowano w Bibliotece Uniwersyteckiej. Stanisław Poniąkowski zmarł w obozie koncentracyjnym w Liémierzycach. Dwoje pracowników Instytutu zginęło w powstaniu warszawskim, jeden w Oświęcimiu.

Wobec zbliżającej się wojny już w czerwcu 1939 r. zaczęto przygotowywać zbiory Muzeum Archeologicznego im. Erazma Majewskiego do ewakuacji z trzeciego piętra Pałacu Staszica na parter i do sutereny. Wobec dużego zainteresowania Niemców zbiorami dyrektor Włodzimierz Antoniewicz ukrył najcenniejsze zabytki. Część księgozbioru przeniesiono do Biblioteki Uniwersyteckiej. Mimo sprzeciwu tajnego Zarządu TNW i Senatu Uniwersyteckiego, wskutek memoriału kierownika Państwowego Muzeum Archeologicznego do władz okupacyjnych, wszystkie zbiory Muzeum oraz Zakładu Archeologii Przedhistorycznej przeniesiono do PMA w Muzeum Narodowym. Po powstaniu zbiory wywieziono do Niemiec, skąd je częściowo rewindykowano po zakończeniu wojny.

Pracownia Mineralogiczna była czynna do 10 września 1939 r. Po zajęciu Warszawy pracownię zamknięto. Na początku 1940 r. wyposażenie i zbiory Pracowni przeniesiono do gmachu przy ul. Ocwiki, gdzie część z nich spłonęła. Ocalały w części księgozbiór przeniesiono do Biblioteki Uniwersyteckiej. Większość inwentarza Pracowni zaginęła w powstaniu warszawskim.

Również Pracownia Radiologiczna im. Mirosława Kernbauma czyn-

na była do 10 września. W listopadzie 1939 r. na rozkaz władz niemieckich Pracownię zamknięto. Księgozbiór zdeponowano w Bibliotece Uniwersyteckiej. Preparaty przekazano do Zakładu Fizyki Uniwersytetu Warszawskiego, gdzie uległy zniszczeniu podczas powstania. Kierownik Pracowni Ludwik Wertenstein zmarł od ran poniesionych podczas bombardowania w Budapeszcie w 1945 r. Większość pracowników zginęła w getcie warszawskim.

Wojna i okupacja hitlerowska nie tylko przyspieszyła i spowodowała śmierć wielu członków Towarzystwa, ale także rozproszyła ich po całym kraju i świecie. Warszawa została doszczętnie zniszczona, głównie przez planowe akcje niemieckie palenia i wysadzania miasta po upadku powstania warszawskiego. Towarzystwo nie posiadało żadnych zasobów materialnych, a nawet budynków, w których mogłoby wznowić działalność. Wysiedlona po powstaniu ludność miasta zaczęła powracać. Jaki był wówczas stan miasta, najlepiej świadczą następujące dane. Spośród przedwojennej ludności miasta liczącej 1300 tysięcy śmierć poniosło ponad 700 tysięcy osób. Suma zniszczeń zabudowy i wyposażenia technicznego wynosiła 80%.

Prezes Towarzystwa Wacław Sierpiński oraz kilku członków Zarządu znaleźli się w czasie okupacji w Krakowie. Tam też dnia 26 maja 1945 r. wznowione zostały zebrania Zarządu Towarzystwa. Pierwsze po wojnie posiedzenie Zarządu w Warszawie odbyło się 10 listopada 1945 r. Podstawową sprawą było zabezpieczenie resztek majątku Towarzystwa i przygotowanie odbudowy całej struktury TNW. Podobnie jak w przypadku samej Warszawy pierwszy program prac Towarzystwa był programem odbudowy. TNW musiało także dostosować swoją działalność do zmienionych warunków ustrojowych i politycznych Polski.

Drugim istotnym zagadnieniem była zmiana granic państwa, przyłączenie ziem zachodnich. Tak mówił o tym sekretarz generalny Towarzystwa, Julian Krzyżanowski: „Przesunięcia terytorialne, wejście w granice Rzeczypospolitej obszarów nowych, czekających uprawy naukowej, zmusza nas do podjęcia i skuteczniejszego przeprowadzenia ogromnej pracy. [...] Jeśli spalona i wysadzona w powietrze Warszawa zdobywa się na książki dla Śląska, jeśli zniszczony uniwersytet stołeczny znajduje dość ludzi, by zasilac nimi szkoły wyższe organizujące się na ziemiach zachodnich, przypuścić wolno, że i TNW będzie zdolne roztoczyć bratnią opiekę nad pokrewnymi mu poczynaniami na nowych czy też zrujnowanych terenach Polski i zwiazać je duchowo i naukowo z odradzającą się stolicą państwa”³.

Odbudowę Towarzystwa rozpoczęto od wypełniania strat poczynionych przez wojnę i fakt zawieszenia działalności w okresie okupacji. 24 listopada 1945 r. odbyły się pierwsze po wojnie wybory, w wyniku

³ „Rocznik TNW”, 1938—1945, s. 56.

których Towarzystwo uzyskało 46 nowych członków. Tego też dnia, po raz pierwszy w historii TNW, skreśleni zostali z listy członków: Jan Hirschler i Jan Lauber, za niegodne uczonych polskich zachowanie się w czasie okupacji hitlerowskiej. W kolejnych latach liczba członków Towarzystwa systematycznie wzrastała, osiągając w 1950 r. 320 członków, w tym 201 członków zwyczajnych, 111 korespondentów i 8 nadzwyczajnych. Średnia liczba członków na Wydziale wynosiła 51 osób, średnia liczba członków sekcji wynosiła na początku 1950 r. 20 osób.

Prezesem Towarzystwa pozostał, aż do 1952 r., Wacław Sierpiński. Wiceprezesem po Władysławie Tatarkiewiczu wybrano w 1946 r. Włodzimierza Antoniewicza. Po zmarłym 19 czerwca 1945 r. Stefanie Mazurkiewiczu sekretarzem generalnym TNW został Julian Krzyżanowski.

Po drugiej wojnie światowej całkowitej zmianie uległa przede wszystkim sytuacja finansowa Towarzystwa. Jak pisze Nawroczyński, TNW straciło dochody własne, majątki jego zostały zniszczone przez wojnę, a ofiarność zubożałego społeczeństwa ustała niemal zupełnie⁴. Jedynym, przedwojennym jeszcze ofiarodawcą pozostał Jan Żółtowski, wpłacający corocznie na konto TNW w pierwszych latach po wojnie po kilka tysięcy złotych. Towarzystwo, jeszcze na początku lat pięćdziesiątych, otrzymywało natomiast dary w postaci księgozbiorów, rękopisów, obrazów, mebli i innych dzieł sztuki. Dla przykładu w latach 1950—1951 było aż 41 tego rodzaju ofiarodawców.

Podstawą materialną działalności Towarzystwa stały się dotacje państwowe i w mniejszym stopniu, społeczne. Od wiosny 1945 r. Wydział Nauki Ministerstwa Oświaty udzielał TNW dotacji na prace naukowe i publikacje. Prezydium Rady Ministrów przekazywało fundusze na wydawnictwa, zaś Naczelna Rada Odbudowy m. st. Warszawy i Ministerstwo Odbudowy (potem Budownictwa) na odbudowę zniszczonych gmachów. Za pomoc okazywaną Towarzystwu ze strony władz państwa wielokrotnie dziękował Prezes TNW, Wacław Sierpiński. Na dorocznym Zebraniu Ogólnym w dniu 23 listopada 1947 r. W. Sierpiński mówił: „Jeżeli po wojnie Towarzystwo Naukowe Warszawskie było w stanie wznowić swoją działalność, to tylko dzięki pomocy ze strony państwa, mianowicie dzięki stałym zasiłkom udzielanym przez Pana Premiera oraz przez Ministerstwo Oświaty, za które wyrażam tu zarówno Panu Prezesowi Rady Ministrów, jak i Panu Ministrowi Oświaty w imieniu Towarzystwa Naukowego Warszawskiego głęboką wdzięczność”⁵. Można stwierdzić, przychylając się do opinii B. Nawroczyńskiego, że pomoc udzielana przez państwo po II wojnie światowej była bardziej skuteczna i systematyczna niż pomoc państwa po I wojnie światowej. Świadczy o tym również fakt, że TNW, które zachowało wszystkie swoje zakłady

⁴ B. Nawroczyński, *op. cit.*, s. 95.

⁵ „Rocznik TNW”, 1947, s. 104.

bez strat po I wojnie światowej, dopiero w drugiej połowie lat dwudziestych mogło zdobyć odpowiednie fundusze na aktywniejszą działalność. Po II wojnie światowej, mimo strat, Towarzystwo miało znacznie mniejsze trudności finansowe, rozpoczęło aktywną działalność już w 1945 r.

Stopniowo odbudowywany był Pałac Staszica. Jesienią 1946 r. utworzono dwa Komitety Odbudowy: Honorowy — na czele z ówczesnym Przewodniczącym Krajowej Rady Narodowej, Bolesławem Bierutem, i Wykonawczy pod przewodnictwem Prezesa TNW, Wacława Sierpińskiego. Kierowaną przez prof. Piotra Biegańskiego budowę rozpoczęto w lipcu 1947 r. Biegański zdecydował, że należy powrócić do pierwotnych planów Corazziego z 1820 r. W połowie 1949 r. ukończona została fasada Pałacu, gotowe także były lokale na parterze, sala posiedzeń na pierwszym piętrze i lokale na drugim piętrze.

Odbudowę gmachu przy ul. Śniadeckich 8 rozpoczęto w maju 1949 r. Na początku 1950 r. były już gotowe wnętrza.

Wydział I — Językoznawstwa i Literatury rozpoczął swoją działalność w Krakowie 27 lutego 1945 r., w Warszawie od 24 czerwca 1945 r. Wydział II — Nauk historycznych, społecznych i filozoficznych inaugurował swoją działalność łącznie z Wydziałem I w Krakowie w dniu 8 maja 1945 r., zaś pierwsze zebranie w Warszawie odbyło się 15 czerwca 1945 r. Wydział III — Nauk matematyczno-fizycznych i Wydział IV — Nauk biologicznych zbierały się łącznie od 5 czerwca 1945 r. w Warszawie. Wydział V — Nauk technicznych rozpoczął swoją działalność w końcu 1948 r. W 1950 r. z dotychczasowej Sekcji nauk lekarskich Wydziału IV utworzony został Wydział V — Nauk lekarskich, zaś poprzedni Wydział V przemianowano na Wydział VI — Nauk technicznych.

W 1946 r. funkcjonowały już dwie komisje: Komisja Językowa pod przewodnictwem Stanisława Słońskiego oraz Komisja Historii Kultury i Sztuki kierowana przez Włodzimierza Antoniewicza i Stanisława Lorentza. W grudniu 1946 r. odbyło się także pierwsze posiedzenie Komisji Historycznej kierowanej przez Stanisława Kętrzyńskiego i zastępców: Stanisława Arnolda i Tadeusza Manteuffla. W 1947 r. rozpoczęła pracę kierowana przez Ananiasza Zajączkowskiego Komisja Orientalistyczna. W 1948 r. powstały: Komisja do Badań nad Historią Literatury i Oświaty w Polsce, prowadzona przez Zofię Szmydtową, oraz Komisja Atlasu Historycznego, kierowana przez Stanisława Arnolda, w której sekretarzem był Stanisław Herbst. W 1949 r. rozpoczęła działalność Komisja Filologii Nowożytnej pod przewodnictwem Wacława Borowego. Ostatnią komisją, jaka powstała w 1951 r. przy Wydziale VI, była Komisja Mechaniczna założona przez Wacława Moszyńskiego.

30 grudnia 1950 r. zatwierdzony został przez Prezydium Rady Narodowej m. st. Warszawy statut Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. Był to z niewielkimi zmianami tekst statutu zatwierdzonego w 1935 r.

Zmiany dotyczyły struktury organizacyjnej Towarzystwa, kategorii członków i majątku TNW. Nowy statut usankcjonował powstanie Wydziału V — Nauk lekarskich. Zlikwidowana została kategoria członków honorowych i nadzwyczajnych, a na jej miejsce utworzona kategoria członków seniorów. Uproszczone również zasady administrowania Towarzystwem, wzmacniając pozycję i uprawnienia sekretarza generalnego i dyrektora Biura TNW. Wobec oparcia działalności Towarzystwa niemal wyłącznie na dotacjach państwowych zlikwidowano szereg paragrafów regulujących zarządzanie majątkiem Towarzystwa. W części dotyczącej zakresu działalności Zarządu TNW dodano w artykule 26, że do obowiązków Zarządu należy „ogólne planowanie i koordynowanie działalności naukowej Towarzystwa”, ale bez wkraczania w kompetencje Wydziałów. Zmiany wprowadzone w statucie były więc niewielkie i normowały jedynie już istniejącą sytuację.

Działalność TNW w okresie powojennym ukierunkowana została przede wszystkim na prace wydawnicze. Wiązało się to z brakiem środków na rozwój pracowni badawczych. Główną przeszkodą w prowadzeniu akcji wydawniczych był brak drukarni, która mogłaby zająć się edycją wydawnictw TNW — drukarni przygotowanej do składania prac naukowych. W 1947 r. Towarzystwo założyło własną Drukarnię Naukową, początkowo na terenie Uniwersytetu Warszawskiego, a od 1950 r. przeniesioną do specjalnie przygotowanego lokalu Towarzystwa w gmachu przy ul. Śniadeckich 8. Szereg wydawnictw powierzało TNW także innym drukarniom, w tym drukarni Władysława Ludwika Anczyca i S-ki, Drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego, Uniwersytetu i Politechniki we Wrocławiu, Państwowym Warszawskim Zakładom Graficznym, drukarni Stefana Kamińskiego w Krakowie i innym. Po likwidacji wydawnictw i drukarni prywatnych w końcu lat czterdziestych, a także scentralizowaniu wielu drukarni spółdzielczych Drukarnia Naukowa TNW przejęta została przez Ministerstwo Oświaty. Towarzystwo formalnie zachowało prawo własności drukarni oraz pierwszeństwo dla swych wydawnictw. Praktycznie administrację drukarni Ministerstwo powierzyło Państwowym Zakładom Wydawnictw Szkolnych (sic!). Jak podaje B. Nawroczyński, TNW w ciągu trzech lat doprowadziło swą działalność wydawniczą do normy przedwojennej⁶. W 1945 r. TNW wydało 19 arkuszy druku, w 1946 r. — 13, w 1947 r. — 90, w 1948 r. — 200, w 1949 r. — 249.

Z dawnych wydawnictw periodycznych ukazywały się nadal „Sprawozdania z posiedzeń TNW” oraz „Rocznik TNW”, „Archiwum Mineralogiczne”, „Światowit” i „Prace Matematyczne”. Od 1949 r. zaczęto wydawać „Rozprawy Komisji Historii Kultury i Sztuki” (ukazał się tom I). Publikowany był również redagowany w języku angielskim i francuskim

⁶ B. Nawroczyński, *op. cit.*, s. 101.

„The Journal of Juristic Papyrology” — do 1952 r. ukazało się sześć tomów. Wychodziły nadal serie: Prace i Wydawnictwa TNW. W 1948 r. wydano fotooffsetową publikację *Kroniki Galla*, którą Towarzystwo ofiarowało Polskiej Akademii Umiejętności na jej siedemdziesięciopięciolecie. W 1949 r. wśród czternastu opublikowanych prac monograficznych znalazły się m. in.: Jana Czekanowskiego *Antropologia polska w międzywojennym dwudziestoleciu*; Witolda Doroszewskiego *Język Teodora Tomasza Jeża*; Edmunda Mikulaszka *Podstawy immunochemii*. W latach 1948—1950 TNW wydało trzytomową monografię Marcelego Handelsmana o Adamie Czartoryskim. W latach pięćdziesiątych Towarzystwo opublikowało około szesnastu monografii, w tym dla przykładu pracę Tadeusza Mencla *Feliks Łubiński — minister sprawiedliwości Księstwa Warszawskiego* oraz Emila Kipy *Austria a sprawa polska w r. 1809*.

Na początku lat pięćdziesiątych Towarzystwo miało dość poważne kłopoty z terminowym wywiązywaniem się z publikacji, spowodowane obowiązkiem dwukrotnego recenzowania prac przeznaczonych do druku. 12 kwietnia 1951 r. interweniowali w tej sprawie u ówczesnego Ministra Szkół Wyższych i Nauki, Adama Rapackiego, prezes i sekretarz generalny Towarzystwa⁷.

W roku 1938 Biblioteka Towarzystwa liczyła 14 375 pozycji inwentarzewych wraz z czasopismami. W 1948 r. przeprowadzono pierwsze po wojnie skontrum, które wykazało następujący stan księgozbioru: 12 406 pozycji w całości, 1291 dekompletów, 2137 pozycji zdefektowanych wyłączonych, 4194 braki, około 700 wydawnictw ciągłych.

W następnych latach Biblioteka została rozszerzona m. in. drogą darów i wymiany większych partii książek z ZSRR, Finlandii i Szwecji. W 1950 r. przejęto 4615 woluminów Biblioteki byłego Towarzystwa Literatów i Dziennikarzy⁸.

Rozszerzała się także wymiana wydawnictw Towarzystwa z innymi instytucjami naukowymi w Polsce i na świecie. W 1948 r. TNW prowadziło wymianę ze 191 instytucjami, w tym z 46 ośrodkami w Polsce i 145 ośrodkami zagranicznymi. W 1952 r. wymieniano wydawnictwa z 415 instytucjami naukowymi, w tym około 200 ośrodkami zagranicznymi i ponad 100 polskimi. Wydawnictwa Towarzystwa wysyłano do Akademii Nauk ZSRR oraz Akademii Nauk Białorusi, Litwy i Gruzji.

Z ważniejszych ośrodków w Stanach Zjednoczonych publikacje TNW docierały do: Berkeley, Harvardu, Yale, Princeton, a także Biblioteki Kongresu i Smithsonian Institution w Waszyngtonie. Wymianę wydawnictw prowadzono także z Uniwersytetami w Cambridge i Oksfordzie oraz Biblioteką British Museum w Londynie. Już w 1948 r. wymieniano publikacje z kilkoma ośrodkami w Ameryce Południowej (Bogota, Lima, Rio

⁷ Archiwum PAN, TNW, sygn. 15, k. 119—120.

⁸ B. Bieńkowska, Z. Sidorowicz, *Księgozbiór byłego TNW*, s. 52—53.

de Janeiro, Santiago), w Japonii (Tokio, Sapporo), w Indiach (Madras), w Afryce (Kair).

Towarzystwo Naukowe Warszawskie przyznawało także corocznie nagrody naukowe. Dla przykładu w 1950 r. przyznano pięć nagród. Na Wydziale I otrzymał ją pośmiertnie Waclaw Borowy za książkę *O poezji polskiej w. XVIII*. Na Wydziale III nagrodę przyznano Wilhelminie Iwanowskiej za pracę nad cefeidami (grupą gwiazd). Na Wydziale IV nagrodę otrzymał Witold Stefański za badania w dziedzinie parazytologii. W Sekcji nauk lekarskich Wydziału IV łączną nagrodę przyznano Mściwojowi Semerau-Siemianowskiemu za pracę *Leczenie naparstnicą i pochodnymi tej grupy* oraz Janowi Nielubowiczowi za pracę *Badania nad powstawaniem ostrej martwicy (ostrego żółtego zaniku) wątroby*. Na Wydziale V nagrodę przyznano Leonowi Staniewiczowi za pracę *Teoria prądów zmiennych*.

Jak już wspomniano, ograniczone możliwości finansowe Towarzystwa po drugiej wojnie światowej spowodowały, że brakło środków na utrzymanie wszystkich zakładów badawczych. Uruchomienie niektórych placówek nie było możliwe z racji braku odpowiedniego personelu. Po wojnie nie udało się uruchomić Gabinetu Aktynometrycznego i Pracowni Radiologicznej. Instytut Biologiczny im. M. Nenckiego, który wznowił działalność naukową w Łodzi, stał się instytucją niezależną od TNW.

W pierwszych latach powojennych udało się uruchomić Gabinet Filologiczny im. Gabriela Korbuta, którego kierownikiem i kuratorem był Julian Krzyżanowski, a także Gabinet Matematyczny prowadzony przez Kazimierza Kuratowskiego, Pracownię Mineralogiczną kierowaną przez Stanisława Józefa Thugutta. W 1948 r. uruchomiono Gabinet Antropologiczny pod kierownictwem Bolesława Rosińskiego. Kontynuowane były także prace nad Bibliografią Historii Polski pod kierunkiem Tadeusza Manteuffla i prace Komisji Atlasu Historycznego. Do 1947 r. formalnie podległe Towarzystwu było Muzeum Archeologiczne im. Erazma Majewskiego kierowane przez Włodzimierza Antoniewicza.

Fakt, że Towarzystwo Naukowe Warszawskie odrodziło się po drugiej wojnie światowej bez zakładów przyrodniczych, a przede wszystkim bez Instytutu Biologii Doświadczalnej im. M. Nenckiego, zdecydował o charakterze Towarzystwa. Przed wojną TNW było instytucją akademicką, ale posiadającą szereg zakładów naukowo-badawczych, nie tylko grupującą najwybitniejszych uczonych, prowadzącą własne wydawnictwa, ale także organizującą i kierującą badaniami w wielu dziedzinach nauki. Po wojnie zakres działalności TNW został zawężony przede wszystkim do prac wydawniczych, natomiast sam charakter Towarzystwa jako korporacji uczonych nie zmienił się.

Wielu członków TNW zdawało sobie sprawę, że sytuacja ta nie może trwać oraz że przy niebywałym postępie badań naukowych ko-

nieczne jest stworzenie instytucji organizującej badania naukowe na szerszą skalę, a przede wszystkim dysponującej większymi funduszami. Tak pisał o tym ostatni w latach pięćdziesiątych sekretarz generalny TNW, prof. Kazimierz Michałowski: „Dla wielu uczonych polskich — ja też do nich należałem — było rzeczą oczywistą, że jak autonomia uniwersytetów, tak i autonomiczne zespoły ludzi nauki, jak Polska Akademia Umiejętności w Krakowie czy TNW w Warszawie, nie dadzą się długo utrzymać. Zresztą anachronizm ich działalności był z każdym dniem bardziej widoczny”⁹. Koncepcja utworzenia ogólnopolskiej Akademii Nauk nie była nowa. Próbowano ją stworzyć już w dwudziestolecium międzywojennym, rozmowy na ten temat toczyły się także w ostatnich latach okupacji hitlerowskiej pomiędzy przedstawicielami PAU, TNW i Akademii Nauk Technicznych. W okresie powojennym sprawa zorga-

9. Ostatni Zarząd TNW przed utworzeniem Polskiej Akademii Nauk. Siedzą od lewej: Bogdan Nawroczyński, Kazimierz Michałowski, Wacław Sierpiński, Kazimierz Kuratowski, Kazimierz Żórawski. Stoją od lewej: Wiktor Kemula, Stefan Zaleski, Bogdan Suchodolski, Wincenty Wiśniewski, Jan Piotrowski, Mieczysław Brahmer, Marian Górski, Franciszek Czubalski, Stanisław Słoński. Nieobecni: Kazimierz Bassalik, Władysław Melanowski, Władysław Tatarkiewicz

nizowania w miejsce kilku instytucji akademickich jednej Akademii Nauk nabrała, jak pisze Nawroczyński, szczególnej aktualności. Ponieważ władze państwowe zdecydowanie opowiadały się za koncepcją jednej ogólnopolskiej instytucji, członkowie Towarzystwa Naukowego War-

⁹ K. Michałowski, *Wspomnienia*, Warszawa 1986, s. 206—207.

szawskiego zdecydowali się zaangażować w prace nad przebudową organizacyjną struktury nauki w Polsce. Chciano przy tym doprowadzić do przejścia wszystkich etatowo zaangażowanych badaczy i pracowników TNW przez PAN z zachowaniem ciągłości pracy¹⁰.

Ostatni Zarząd Towarzystwa wybrany 26 listopada 1946 r., do którego weszli Waclaw Sierpiński jako prezes, Kazimierz Kuratowski jako wiceprezes i Kazimierz Michałowski jako sekretarz generalny, a także przewodniczący i sekretarze wszystkich pięciu Wydziałów, od początku liczył się z możliwością utworzenia Polskiej Akademii Nauk opartej na instytucjach naukowych PAU i TNW. Dodać jednak należy, że już 27 stycznia 1948 r. na posiedzeniu Zarządu Towarzystwa ówczesny przewodniczący Wydziału III, Kazimierz Kuratowski, postulował, iż „należałoby pomyśleć o stworzeniu reprezentacji wewnętrznej” w związku z projektowanym I Kongresm Nauki Polskiej¹¹.

TNW próbowało działać w porozumieniu z innymi instytucjami akademickimi, przede wszystkim z PAU. Jak wspominał Kazimierz Kuratowski: „Stosunek PAU do projektu utworzenia PAN nie był szczególnie przychylny, zwłaszcza w początkowym okresie”¹². W tej sytuacji Towarzystwo przystąpiło do przygotowywania własnego projektu organizacji nauki, powołując 10 stycznia 1950 r. piętnastoosobową Komisję dla przygotowania Wniosków w sprawie organizacji nauki. W wyniku dyskusji przeprowadzonej na trzech posiedzeniach Komisji wiceprezes K. Kuratowski i sekretarz generalny K. Michałowski opracowali projekt organizacji PAN. Projekt ten z drobnymi poprawkami został przyjęty przez Zarząd TNW dnia 14 marca 1950 r. i dwa dni później przekazany do Ministerstwa Oświaty.

Towarzystwo brało czynny udział w przygotowaniach do Pierwszego Kongresu Nauki Polskiej. Członkowie TNW uczestniczyli w licznych sekcjach i podsekcjach Kongresu. W Komitecie Wykonawczym Kongresu Nauki Polskiej znaleźli się, obok Prezesa PAU Kazimierza Nitscha, także prezes TNW Waclaw Sierpiński. Wiceprezes TNW Kazimierz Kuratowski brał udział w pracach Komisji Statutowej Polskiej Akademii Nauk.

Na ogólnym zebraniu administracyjnym w dniu 18 czerwca 1951 r. członkowie TNW powzięli uchwałę w sprawie ustosunkowania się Towarzystwa do mającej powstać Polskiej Akademii Nauk. W uchwale stwierdzano: „Z chwilą przystąpienia przez Kongres Nauki do pracy nad reorganizacją struktury nauki w Polsce Towarzystwo Naukowe Warszawskie w pełnej świadomości, że zmienione formy ustrojowe Państwa Polskiego i niezmiernie zwiększona rola nauki w Państwie Ludowym

¹⁰ P. Hübner, *Pierwszy Kongres Nauki Polskiej jako forma realizacji założeń polityki naukowej Państwa Ludowego*, Wrocław 1983, s. 150.

¹¹ *Ibidem*, s. 83.

¹² K. Kuratowski, *Notatki do autobiografii*, Warszawa 1981, s. 145.

wymagają nowych form organizacyjnych nauki, uznano za sprawę wagi pierwszorzędnej zamierzone utworzenie Polskiej Akademii Nauk, jako najwyższej ogólnopolskiej instytucji naukowej [...] W poczuciu odpowiedzialności wobec społeczeństwa i w zrozumieniu roli Towarzystwa jako najwyższej instancji naukowej Stolicy Towarzystwo Naukowe Warszawskie postanowiło wziąć udział w pracy o historycznej dla nauki polskiej doniosłości: w pracy nad zorganizowaniem Polskiej Akademii Nauk". W dalszym ciągu uchwały stwierdzano, że Towarzystwo oświadcza gotowość „przekazania Polskiej Akademii Nauk całkowitego swojego dorobku, zasadniczych celów, dla których zostało powołane i którym przez dziesiątki lat służyło, wszystkich swoich placówek naukowych i całego majątku, a tym samym zakończenia swej działalności w charakterze samodzielnej instytucji naukowej”¹³.

10. Bogdan Suchodolski — sekretarz Wydziału II
i członek ostatniego w latach pięćdziesiątych
Zarządu TNW

Na posiedzeniu Zarządu TNW w dniu 29 września 1951 r. podjęta została jednomyślnie uchwała w sprawie przejścia pracowników Towa-

¹³ „Rocznik TNW”, 1951, s. 48—49.

rzystwa do PAN. Dnia 11 grudnia 1951 r. Prezydium TNW powołało Komisję Likwidacyjną, której zadaniem byłoby dopilnowanie publikacji zaległych wydawnictw, pokrycie zobowiązań TNW wobec pracowników i zamknięcie rachunków Towarzystwa. W skład Komisji weszli sekretarz generalny oraz naczelny redaktor wydawnictw, przewidywano dokooptowanie rzeczoznawców.

11. Medal pamiątkowy wręczony wieloletniemu Prezesowi TNW, Wacławowi Sierpińskiemu z okazji dwudziestolecia sprawowania funkcji Prezesa Towarzystwa

Na ostatnim posiedzeniu Zarządu Towarzystwa w dniu 1 lipca 1952 r. prezes Wacław Sierpiński tak podsumował ostatnie lata działalności TNW: „Z blisko półwiekowej działalności TNW wynikają pewne doświadczenia i pewne wskazania na przyszłość. Dwa z nich chciałbym tutaj podkreślić. Wydaje mi się, że przeniknęły już do świadomości nie tylko naszych uczonych, ale i całego naszego społeczeństwa dwie prawdy: że najwyższa instytucja naukowa w państwie nie może być zależną od jakiegokolwiek ministerstwa, lecz sama musi być instytucją równorzędną ministerstwu, oraz że siedzibą takiej instytucji winna być stolica państwa. Jakkolwiek potoczą się losy Nauki Polskiej, wydaje mi się, że te osiągnięcia będą trwałe”¹⁴. Na tym ostatnim, jak wówczas sądzono, po-

¹⁴ Archiwum PAN, TNW sygn. 15, k. 158—159.

siedzeniu Zarządu Towarzystwa obecni byli: Kazimierz Bassalik, Mieczysław Brahmer, Franciszek Czubalski, Roman Kozłowski, Kazimierz Kuratowski, Władysław Melanowski, Kazimierz Michałowski, Bogdan Nawroczyński, Jan Piotrowski, Bogdan Suchodolski, Władysław Tatar-kiewicz, Wincenty L. Wiśniewski, Stefan Zaleski i Kazimierz Żórawski.

Na ostatnim posiedzeniu Prezydium dnia 22 grudnia 1952 r. Kazimierz Michałowski poinformował zebranych, że 13 grudnia 1952 r. zapadła uchwała Rady Ministrów o ustaniu działalności TNW i przejęciu majątku Towarzystwa przez PAN. Działalność naukowa Towarzystwa Naukowego Warszawskiego zakończona została dnia 31 grudnia 1952 r., tego też dnia ustała działalność naukowa Polskiej Akademii Umiejętności. Choć Ustawa Rady Ministrów zakończyła działalność TNW, jeszcze przez kilka lat działały pewne zespoły kończąc i likwidując różne sprawy związane z dawną działalnością instytucji¹⁵. Pełnomocnikiem PAN do przejęcia agend TNW został prof. Józef Chłasiński, wówczas zastępca sekretarza generalnego PAN, zaś ze strony TNW — prof. Kazimierz Michałowski.

12. Członkowie TNW na początku lat pięćdziesiątych. Od lewej I rząd: Kazimierz Stołyhwo, Roman Kozłowski, Władysław Tatar-kiewicz, Kazimierz Nitsch, Jan Dąbrowski. II rząd: Mieczysław Brahmer, Bolesław Hryniewicki, Kazimierz Kumaniecki

¹⁵ W. Rolbiecki, *Polskie towarzystwa naukowe ogólne w latach 1944—1964 jako forma organizacji działalności naukowej*, Wrocław 1966, s. 92.

Towarzystwo Naukowe Warszawskie odegrało doniosłą rolę w pracach nad przyszłym kształtem nauki polskiej i jej strukturą organizacyjną. W Zarządzie Towarzystwa, co podkreślał prezes Wacław Sierpiński na jego ostatnim posiedzeniu, zawsze panowała wśród członków niezwykła solidarność. Jak pisze historyk dziejów Pierwszego Kongresu

13. Członkowie TNW na początku lat pięćdziesiątych. I rząd od lewej: Franciszek Czubalski, Kazimierz Żórawski, Bogdan Nawroczyński

Nauki Polskiej, Towarzystwo Naukowe Warszawskie, pamiętne swych tradycji, potrafiło wysunąć — nawet za cenę swej likwidacji — realny program ogólnej polityki naukowej. Inicjatywy czołowych uczonych i organizatorów TNW, na przykład Tadeusza Manteuffla, który pierwszy dostrzegł konieczność wzmocnienia instytucji nauki, między innymi poprzez włączenie Kasy im. Mianowskiego w strukturę TNW, czy Wacława Sierpińskiego oraz innych członków TNW, projektujących strukturę nowej Akademii z myślą o powszechnym interesie związanej z życiem Ludowego Państwa korporacji uczonych, pozostały również jako trwałe rezultaty lat kongresowych¹⁶.

¹⁶ P. Hübner, *op. cit.*, s. 184.

Mimo że Towarzystwo Naukowe Warszawskie zakończyło swoją działalność naukową, w środowisku naukowym stolicy nie zanikła idea wskrzeszenia Towarzystwa. Idea ta przybrała realny kształt w listopadzie 1980 r.

IV. TNW PO ROKU 1981

W 180 rocznicę utworzenia Towarzystwa Przyjaciół Nauk, dnia 23 listopada 1980 r. grono dawnych członków TNW spotkało się w prywatnym mieszkaniu prof. Piotra Kubikowskiego przy ul. Kredytowej 8 w celu przedyskutowania celowości wznowienia działalności Towarzystwa. Byli wśród nich uczeni reprezentujący wszystkie dawne Wydziały: Stanisław Feliksiak, Aleksander Gieysztor, Tadeusz Gorczyński, Wiktor Kemula, Piotr Kubikowski, Franciszek Krzysik, Stanisław Skorupka i Piotr Strebeyko. Uznano, że reaktywowanie TNW w nieco zmienionej formie jest potrzebne. Aleksander Gieysztor zaproponował, aby TNW było korporacją uczonych, która rozwijać będzie naukową działalność odczytową i wydawniczą, obejmującą szeroką problematykę interdyscyplinarną¹.

Na kolejnym zebraniu 30 listopada 1980 r. w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego zdecydowano przygotować i rozesłać do wszystkich członków Towarzystwa list z prośbą o wypowiedź na temat wznowienia działalności TNW. W rozesłanym dnia 24 kwietnia 1981 r. liście do 68 dawnych członków TNW stwierdzano m. in.: „Silne tradycje uspołecznienia nauki polskiej, a w szczególności środowiska warszawskiego, oraz aktualne dążenie do restytucji takich wartości, jak autorytet naukowy i ciągłość samorządnych zrzeszeń stanowią podstawę zamiaru reaktywowania TNW [...] Jako motywy restytucji wysunąć należy: po pierwsze potrzebę kontynuowania tradycji działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk założonego w Warszawie w roku 1800, a wskrzeszonego jako Towarzystwo Naukowe Warszawskie w roku 1907; po wtóre utworzenie samorządnej reprezentacji uczonych środowiska warszawskiego, zgodnie ze statutem TNW; po trzecie, odczuwa się w Warszawie żywą potrzebę spotkań naukowych o charakterze międzydyscyplinarnym, spotkań grupujących wokół dyskusji wysokiej miary specjalistów i młodą, lecz już doświadczoną kadrę pracowników nauki”².

W dniu 6 maja 1981 r. zwołano ogólne zebranie dawnych członków Towarzystwa. Wzięło w nim udział 24 dawnych członków TNW, a 11 nadesłało listy popierające inicjatywę reaktywowania Towarzystwa. Jednomyślnie podjęto uchwałę o reaktywowaniu Towarzystwa i wybrano Tymczasowy Zarząd, złożony z przedstawicieli wszystkich Wydziałów.

¹ „Rocznik TNW”, 1983, s. 9.

² *Ibidem*, s. 11–12.

Do Tymczasowego Zarządu weszli profesorowie: Stanisław Skorupka (Wydział I), Jan Zachwałowicz (II), Wiktor Kemula (III), Tadeusz Górczyński (IV), Piotr Kubikowski (V), Witold Nowicki (VI) oraz Piotr Strebeyko jako sekretarz Zarządu.

Pierwszą czynnością Tymczasowego Zarządu były starania o zarejestrowanie Towarzystwa. Wymagało to zmiany statutu, gdyż TNW nie posiadało już nieruchomości ani zakładów badawczych. Nowy statut z pewnymi zmianami został zatwierdzony i Towarzystwo Naukowe Warszawskie zarejestrowano w Urzędzie Miasta st. Warszawy dnia 4 grudnia 1981 r. Statut z 1981 r. różnił się w zasadniczy sposób od statutu z 1950 r., opartego na ustawie przedwojennej. Liczba paragrafów uległa zmniejszeniu z 67 do 42. Zrezygnowano z dawnego fragmentu dotyczącego zakładów badawczych (§ 36-63). Większość paragrafów nowego statutu otrzymała całkowicie nową wersję.

W momencie rozwiązania Towarzystwa w 1952 r. liczyło ono 345 członków, w końcu 1980 r. pozostało przy życiu 72, w tym 29 członków zwyczajnych i 43 członków korespondentów. Najistotniejszą więc sprawą było dokooptowanie jak najprędzej nowych członków. Na Zebraniu Ogólnym Administracyjnym dnia 11 listopada 1981 r. dawni członkowie zwyczajni przyjęli do swego grona 40 dawnych członków korespondentów na podstawie ich dorobku naukowego. Stan wojenny zahamował działalność Towarzystwa, ale poszczególne wydziały przygotowywały listy kandydatów na nowych członków i w dniu 18 października 1982 r. Ogólne Zebranie Administracyjne w tajnym głosowaniu przyjęło do Towarzystwa 100 nowych członków zwyczajnych i 40 korespondentów.

Dnia 27 października 1982 r. odbyło się kolejne Ogólne Zebranie Administracyjne, na którym wybrano Zarząd i Komisję Rewizyjną. W skład Zarządu weszli: Prezes Wiktor Kemula, pięciu członków Prezydium — Piotr Biegański, Piotr Strebeyko, Stanisław Skorupka, Klemens Szaniawski, Bolesław Górnicki oraz 6 przewodniczących i 6 sekretarzy wybranych na posiedzeniach Wydziałów. Dnia 17 października 1985 r. zmarł prezes Towarzystwa, prof. Wiktor Kemula. Obowiązki jego przejął wiceprezes prof. Piotr Biegański. Kadencję Zarządu przedłużono do końca pierwszego kwartału 1986 r.

Działalność sześciu reaktywowanych Wydziałów Towarzystwa koncentrowała się na prezentowaniu referatów na spotkaniach wydziałowych. Liczbę referatów i dyskusji na poszczególnych wydziałach oraz liczbę odczytów na zebraniach ogólnych Towarzystwa przedstawia tabela

Wydziały	I	II	III	IV	V	VI	Zebrania ogólne
1983	6	3	3	1	2	4	1
1984	7	3	3	5	5	7	4
1985	8	1	6	4	7	3	2

W okresie od 27 października 1982 r. do 13 listopada 1983 r. Towarzystwo posiadało 198 członków, w tym 154 zwyczajnych i 44 korespondentów. Dnia 14 listopada 1983 r. na Ogólnym Zebraniu Administracyjnym wybrano 86 nowych członków, w tym 62 zwyczajnych i 24 korespondentów. W dniu 22 listopada 1985 r. TNW liczyło 340 członków³.

Formalnie reaktywowane zostały także działające przy Wydziałach sekcje: Sekcja nauk prawniczych i ekonomicznych przy Wydziale II oraz Sekcja nauk rolniczych przy Wydziale VI.

Podstawę materialną umożliwiającą działalność Towarzystwa stanowią składki członkowskie i dotacje PAN.

Towarzystwo Naukowe Warszawskie powróciło także do gmachu Pałacu Staszica, gdzie Polska Akademia Nauk przyznała mu 1 pokój.

Wznowiona została również edycja „Rocznika TNW”, którego tom XLVI za 1983 r. ukazał się w 1984 r. Rozpoczęto także wydawanie Komunikatu o działalności TNW w formie pisma powielonego. Z racji odrodzenia działalności Towarzystwa opublikowano także broszurę *Towarzystwo Naukowe Warszawskie 1907—1982*.

Już przed I wojną światową TNW stało się największą instytucją naukową byłego zaboru rosyjskiego, instytucją akademicką ukierunkowaną nie tylko na działalność wydawniczą, lecz także na pracę badawczą w zorganizowanych przy Towarzystwie pracowniach i zakładach oraz laboratoriach naukowych. Wtedy właśnie TNW znalazło się na drugim miejscu wśród funkcjonujących na ziemiach polskich instytucji nauki, ustępując co do wielkości i znaczenia jedynie krakowskiej Akademii Umiejętności. W okresie dwudziestolecia międzywojennego Towarzystwo ugruntowało swoją pozycję, choć nadal pierwszą instytucją naukową pod względem prestiżu pozostała Polska Akademia Umiejętności w Krakowie. Niekwestionowane natomiast pierwsze miejsce zajmowało TNW pod względem posiadanych ośrodków badawczych — stacji naukowych, pracowni i laboratoriów doświadczalnych. Druga wojna światowa w znacznie większym stopniu niż pierwsza zniszczyła dorobek Towarzystwa. Ponad jedna trzecia członków TNW zmarła bądź zginęła podczas okupacji hitlerowskiej. Większość placówek naukowych uległa zniszczeniu wraz z wyposażeniem i zbiorami. Po zakończeniu wojny Towarzystwo wznowiło swoją działalność pozostając nadal drugą po PAU akademicką instytucją naukową. TNW nie zdołało jednak, z powodu trudności finansowych, odbudować wszystkich przedwojennych zakładów badawczych. Towarzystwo skoncentrowało się więc na pracach wydawniczych. W latach poprzedzających I Kongres Nauki Polskiej Towarzystwo aktywnie uczestniczyło w pracach przygotowujących zorganizowanie Polskiej Akademii Nauk i reorganizację struktury instytucji naukowych Polski Ludowej. Utworzenie PAN było możliwe przede wszystkim

³ „Rocznik TNW”, 1984—1985 (w druku).

dzięki podstawie materialnej i kadrowej, jaką przejęła po Towarzystwie Naukowym Warszawskim i Polskiej Akademii Umiejętności. TNW zakończyło swoją działalność w grudniu 1952 r., do końca w zasadzie popierając koncepcję utworzenia jednej, naczelnej instytucji naukowej w państwie, jaką stała się Polska Akademia Nauk.

Reaktywowane w latach 1980—1981 Towarzystwo Naukowe Warszawskie jest dziś jednym z wielu istniejących w Polsce towarzystw naukowych o charakterze ogólnym. Poziom i status Towarzystwa określają jego członkowie. TNW jest niewątpliwie reprezentantem środowiska naukowego Warszawy, będącej największym ośrodkiem naukowym w kraju.

Do 1952 r. TNW było towarzystwem naukowym ogólnym o charakterze ogólnopolskim, choć dominowali w nim reprezentanci środowiska naukowego stolicy. Z racji akademickiej struktury Towarzystwa, a także jego wielopłaszczyznowej działalności, biorąc pod uwagę liczbę placówek badawczych, odpowiednikami Towarzystwa były za granicą różnego rodzaju akademie nauk o charakterze „roboczym” (prowadzące eksperymentalne placówki badawcze). Najstarszą tego typu instytucją była Cesarska Akademia Nauk w Petersburgu. Zbliżone charakterem było także Królewsko-Czeskie Towarzystwo Naukowe, przemianowane w końcu XIX w. na Czeską Akademię Nauk. Trzeba jednak zaznaczyć, że funkcjonowanie dwóch naczelných instytucji naukowych w Polsce, jakimi były PAU i TNW, nie było zjawiskiem typowym, choć w niektórych państwach struktura organizacji nauki była często dość złożona i zróżnicowana.

W 1987 r. przypada rocznica osiemdziesięciolecia założenia Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. W jakim kierunku pójdą dalsze prace Towarzystwa i czy zdoła zapewnić sobie odpowiednie do swej pozycji możliwości wydawnicze, które są podstawą promocji myśli naukowej. Pytania te na razie muszą pozostać bez odpowiedzi. Jedno jednak można stwierdzić z pewnością, Towarzystwo Naukowe Warszawskie istnieje i działa, a środowisko naukowe stolicy potrafiło doprowadzić do wskrzeszenia instytucji, która swój trudny początek miała jeszcze w okresie zaborów, gdy państwo polskie nie istniało.

Najważniejsze pozycje bibliograficzne

Źródła:

„Sprawozdania ze stanu i działalności TNW”, 1908—1913.

„Rocznik TNW”, 1914—1952; 1983; 1984/1985 (w druku).

„Sprawozdania z posiedzeń TNW”, 1908—1952.

Instytut im. Nenckiego przy TNW 1920—1927, Warszawa 1928.

Instytut im. Nenckiego przy TNW 1928—1935, Warszawa 1936.

Stolyhwo K., *Sprawozdanie ze stanu i czynności Instytutu Nauk Antropologicznych TNW za czas od 1 lipca 1924 do 1 lipca 1925*, Warszawa 1926.

Stolyhwo K., *Sprawozdanie ze stanu i czynności Instytutu Nauk Antropologicznych TNW za okres dwuletni od 1 lipca 1925 r. do 30 czerwca 1927 r.*, Warszawa 1928.

Opracowania:

Biegański P., *Pałac Staszica, siedziba TNW*, Warszawa 1951.

Bieńkowska B., Sidorowicz Z., *Księgozbiór byłego Towarzystwa Naukowego Warszawskiego*, „*Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej*”, S. A, z. 6, Warszawa 1962.

Dymnicka H., *Wstęp do Inwentarza Akt TNW z lat 1907—1953*, „*Biuletyn Archiwum PAN*”, Warszawa 1959, nr 1 (na prawach rkpśu).

Handelsman M., *Towarzystwo Naukowe Warszawskie 1907—1932*, [w:] *Towarzystwo Naukowe Warszawskie 1907—1932*, Warszawa 1932.

Hübner P., *I Kongres Nauki Polskiej jako forma realizacji założeń polityki naukowej Państwa Ludowego*, Wrocław 1983.

Jaczewski B., *Organizacja i finansowanie nauki polskiej w okresie międzywojennym*, Wrocław 1971.

Jaczewski B., *Polityka naukowa państwa polskiego w latach 1918—1939*, Wrocław 1978.

Lalewicz M., *Pałac Staszica w Warszawie, Zarys historii budowy, przebudowy i odbudowy*, [w:] *Towarzystwo Naukowe Warszawskie*, Warszawa 1932.

Nawroczyński B., *Towarzystwo Naukowe Warszawskie*, Warszawa 1950.

I Kongres Nauki Polskiej, Warszawa 1953.

Przelaskowski R., *Warszawskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk 1800—1832*, [w:] *Towarzystwo Naukowe Warszawskie 1907—1932*, Warszawa 1932.

Rolbiecki W., *Polskie towarzystwa naukowe ogólne w latach 1944—1964 jako forma organizacji działalności naukowej*, Wrocław 1966.

Towarzystwo Naukowe Warszawskie 1907—1982, Warszawa 1982.